

Refraneiro galego da vaca

PEDRO BENAVENTE JAREÑO

XESÚS FERRO RUIBAL

Centro de Investigacións Lingüísticas e
Literarias

Ramón Piñeiro

SANTIAGO DE COMPOSTELA

1.994

Pedro Benavente Jareño e Xesús Ferro Ruibal

PRÓLOGO

Ofrecemos aquí, desprovista de todo o aparato crítico, a parte paremiolóxica da nosa monografía etnolingüística sobre a vaca na lingua galega. Hai xa anos que un veterinario e un filólogo xuntámo-las nosas forzas para realizar un estudio exhaustivo deste campo semántico. Recollemos e estudiamos (contando variantes dialectais) máis de 10.000 palabras, miles de refráns, cantigas populares, adiviñas e mesmo rastreámo-la presenza dos bovinos nos relatos galegos de tradición oral.

As nosas 789 fontes de información reflecten todo o territorio galego e nelas, naturalmente, recollemos canto atopamos xa publicado verbo deste tema.

Non é posible elencar aquí as nosas fontes todas, aínda que queremos destaca-lo *Diccionario Enciclopédico gallego-castellano* de Eladio Rodríguez González ¹ que

¹ RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, E. (1958, 1960 e 1961) *Diccionario Enciclopédico Gallego-Castellano*. Vigo: Galaxia.

contén 11.363 refráns que xa apareceron ordenados tematicamente no *Refraneiro Galego Básico* ².

Sen embargo polo seu volume e calidade temos que resalta-la consulta dun *Refraneiro Galego* inédito. Trátase da obra monumental (máis de 40.000 refráns) de Vicente Llópez Méndez, que, premiada pola Editorial Bibliófilos Galegos en 1954, custodia a biblioteca do Museo de Pontevedra, onde Filgueira Valverde a dirección do Museo e a familia do autor nos facilitaron a consulta. Actualmente prepara o Consello da Cultura Galega a edición crítica que merece esta obra que contén valiosas glosas e un caudal léxico no que aparecen non poucos *happax legómena*.

Para quen queira un máis detallado elenco bibliográfico da paremioloxía galega, remitimos ó prólogo do *Refraneiro do mar* de Clodio González Pérez ³.

Para esta mostra, e por evidentes imperativos de espacio, procuramos, na medida do posible, que cada refrán aparecese só unha vez. Isto levounos a remitir frecuentemente a outras seccións onde aparecen refráns que tamén encaixan nese tema: en realidade son 1.471 refráns, pero 355 aparecen duplicados porque é imposible encaixalos todos nun único tema, co que o volume total é de 1.826. A decisión de non alongar innecesariamente levounos tamén a suprimir variantes simples (*A vaca... / á vaca...*) nas que só hai variacións sintácticas, ou a simplificar outras variantes engadindo tralo signo “/” a diferenca.

Actualizámo-la ortografía pero conservamos variantes dialectais (*astra, i ...*), vulgarismos e influencias

² FERRO RUIBAL, X. (1987): *Refraneiro galego básico*. Vigo: Galaxia.

³ GONZÁLEZ PÉREZ, C. (1993): *Refraneiro do mar*. Sada: Edicións do Castro.

doutras linguas (neste último caso marcámolas con cursiva: *Dios, viernes*). Suprimimos tamén todo o aparato crítico.

Queremos salientar que a clasificación que aquí presentamos aproxímase á clasificación de todo o caudal informativo da nosa monografía. Dentro da ordenación temática, buscámo-la alfabética. E dentro da alfabética aínda reagrupamos variantes, seguindo o método de Llópez, que nos parece que logra unha máis completa visión de conxunto.

Para aforrar espacio, utilizámo-las seguintes abreviaturas:

R. (Refrán), **r.** (refrán), **rs.** (refráns), **sg.** (segundo), **ILGA** (*Instituto da Lingua Galega*), **V.t.** (Véxase tamén). **ERG** (*Diccionario Enciclopédico Gallego Castellano* de Eladio Rodríguez González).

Distribuímo-los refráns conforme a este criterio **1.** Denominacións segundo a idade. **2.** Exterior. **3.** Características. **4.** Fisioloxía. **5.** Reproducción. **6.** Patoloxía. **7.** O gando e o gandeiro. **8.** O pastoreo. **9.** O trato. **10.** Aproveitamento dos produtos da vaca. **11.** Crenzas, crenzas erróneas e supersticións. **12.** Prognósticos meteorolóxicos. **13.** Calendario. **14.** A vaca como referencia. **15.** Outras cousas.

O apartado **14** intenta aproximarse á intención metafórica dalgúns refráns, xa que con frecuencia a intención dun refrán transcende con evidencia o seu uso recto.

Pedro Benavente Jareño e Xesús Ferro Ruibal

1. DENOMINACIÓNS SEGUNDO A IDADE

1.1. BECERRO

V.t. 13.8.

Cada ovella coñez o seu rexelo e cada vaca o seu tenreiro/becerro.

Cuxo/Puchiño/Xatiño mamote ben dorme.

Cuxo mansiño de tódolos tetos mama.

O becერიño manso mama a súa nai e a outras catro.

De becerro verás o boi que terás.

De pequeniña verás a vaquiña que terás /qué vaquiña terás

De pequeniño verás o boi que terás /qué boi terás.

De pequeno conocerás qué boi terás.

De pequeno verás o boi que terás /qué boi terás.

De piquiniño /xato verás qué boi terás.

De xatiña verás a vaquiña que terás.

O boi que terás, de tenreiro o verás.

De vacas e xatos van os coiros ó mercado.

En sardiñas e tenreiras, as galegas as primeiras.

O crego de Albarellos ten máis touras cós seus novelos. ⁴
O que perdeu un boi e atopou un xato, xa non perdeu tanto.
Ós pobres Deus mándalles nenos, ós ricos mándalles
becerros.
Ós probes mándalles Deus nenos; e ós ricos, becerros.
Que dea a vaca bo tenreiro, que moito leite coa herba no
prado non hai que esperalo
Que dia a vaca bon becerro /bos xatos e bo leite coa
herba do prado n'o hai que esperalo.
Xatiña de vaca brava turra sempre.

1.2. XUVENCA

Axunto da vaca vella depende a ara-la xovenca.
Axunto do boi vello afeizóase o xuvenco /depende a ara-lo
xuvenco.
Cabe do boi vello depende a turra-lo xuvenco.
Cando che dean a xatiña, acude coa cordiña.
Cando che digan "Colle a vaca", corre coa baraza. ⁵
¡Ei, miña xatiña! que te hei de munxir cando sexas vaquiña.
Tourriña de vaca brava sempre turra.
Xatiño/xato de xovenca e poldriño de égoa vella.
Xato de novella e potro de egua vella. ⁶

⁴ V.t. nota 390.

⁵ V.t. nota 375.

⁶ V.t. nota 97.

1.3. BOI/TOURO

Cando che dan o almallo, acude co barazo.

De antre o touro e o boi, navalla do capador/coitelo de castrador.

Do *toro* ó boi, a navalla do castrador/capador. ⁷

Do *toro* ó boi só vai un castrador.

Entre o touro e o boi, o coitelo capador.

Quen perde o almallo, búscalle o chocallo.

Touriño e muller onde aches dos teus. ⁸

Touro e muller da túa terra deben ser.

⁷ Estes rs. que marcan a diferenza entre *touro* e *boi* teñen tódalas trazas de seren adaptados do castelán, onde *toro* é sempre o *macho enteiro*. En galego, en cambio, a palabra *boi* denomina habitualmente o bovino macho, tanto capado coma enteiro ou semental. Para estoutro hai denominacións coma *almacio*, *almallo*, *armallo*, ***boi*** (a forma máis estendida), *boi colludo*, *boi culludo*, *boi da parada*, *boi das vacas*, *boi de cuberta*, *boi do 'puesto'*, *boi do posto*, *boi marón*, *boi prás vacas*, *boi pra cubrir*, *bou*, *cucho das vacas*, *macho*, *machote*, *perico*, *xato*. Nalgúns lugares, si, está viva esa distinción *boi / touro* ou *touro do concello*; pero redúcese a 23 lugares dos 789 que nós manexamos, é dicir, representan un 2'9% (e en 3 ocasións rexistrámo-la palabra castelá *toro*). Nótese que dous dos rs. que aquí aducimos presentan esa forma castelá. Nótese, sen embargo, que curiosamente está moi estendida a voz *toura* para designar unha becerra que aínda non mudou tódolos dentes de leite.

⁸ *Touriño*, di Llópiz, é o touro elixido para a reprodución e que, se se quere conserva-la raza autóctona de bovinos, cómpre que non sexa doutras razas ou países.

Pedro Benavente Jareño e Xesús Ferro Ruibal

2. EXTERIOR

2.1. RAZAS E CAPAS

En sardiñas e tenreiras, as galegas as primeiras. ⁹

2.1.1. Capa marela

V.t. 3.2.6.

A vaca marela non hai quen poida con ela.

Boi marelo escuro, ara polo mol, ara polo duro.

Boi marelo lourado, primeiro morto que ampeado.

⁹ Llópez recólleo de Trapero Pardo en Madrid (1ª Feria del Campo 1945); cita vars. *En carne tenreira, Galicia a primeira* e *En carne de terneira Galicia é o celeiro d'Hispaña inteira*, que polas trazas máis que rs. populares parecen eslógans publicitarios ocasionais dunha feira gandeira celebrada en Madrid nos anos cincuenta sen o indispensable uso popular.

Boi marelo, pouco andar e moito penso.

Mal lle vai á corte onde o boi teixo non tose/tuse. ¹⁰

Mariquiña do terbelledoiro, o teu pai ten un boi loiro. ¹¹

Miña marela gallarda, ara, carreta e non cansa.

Nin bo Pedro nin boi marelo, nin boa herba por riba do rego,
nin boa mula que faga "gin" nin boa muller que fale latín.

Nin bo porco, nin bo marelo, nin boa herba por riba do
rego, nin boa mula que faga "xin" nin boa muller que
fale latín.

Nin bo Xan nin bo Pedro, nin boi marelo enriba do rego
/nin boi morto por riba do rego. ¹²

¹⁰ V.t. nota 139.

¹¹ Máis que r. parece un fragmento dunha cantiga. *Terbelledoiro* é palabra que só encontramos neste dístico; non aparece en ningún dicionario. Consultámo-los ficheiros do ILGA e tampouco encontramos máis datos que os que imos citar a seguir. *Terbello* é trapela para cazar raposos (en Anllo segundo Leiras), paxaros (en Guitiriz), ratos (sg. Rielo); é tamén un pecho (en Lobios); un aparello caseiro feito de calquera maneira, uns ferraganchos vellos (na Pontenova) ou un enredo (sg. Aníbal Otero).; *Dálle ó terbello!* equivale en Paderne a *¡móvete, traballa!*. *Trebellar* aparece nas papeletas do P. Sobreira neste dístico recollido en Pombeiro: *Polo que lle digo que non terbelles comigo, /que outro terbellou e non lle pesou.*

Por todo isto supoñemos que debe ser palabra única, un *hápax legómenon* creado por simples razóns de rima con *boi loiro* e que debe aludir a unha muller gobernadora (que traballa, que é disposta) ou, se é caso, a unha muller amiga dos xogos eróticos: *O crego e maila criada /Andan ós terberetiños; /A criada cai de costas, /O crego cai de fuciños.*

Lembrems tamén o significado erótico do verbo *trebellar* do que o P. Sarmiento conta o caso xeitoso do cura non galego que oíndo en confesión que unha muller *trebellara*, maxinou que lle dicía que *traballara*, polo que lle advertiu que en domingo non se podía *trebellar* máis de tres horas e iso en caso de necesidade.

¹² Alvarez Giménez explica: *Un prado, en pendiente y en punto superior al cauce del regato, debe ser naturalmente de secano y su tierra inferior a la de abajo, única que disfruta del agua. De aquí*

Refraneiro galego da vaca

Non hai mal que por mal non veña, morreume a sogra e pareume a vermella.

O que non munxe marela, non fai queixo nin manteiga.

*que, creyéndose que los animales de piel oscura son de más fuerzas que los otros, un boi marelo, si llegase á atascarse el carro encima d'o rego, le sacaría adelante con más dificultad, por falta de bríos. El burro negro es poco común, y siendo más fuerte que los de otro color, tiene peores intenciones y por consiguiente no es tan bueno como aquellos para el mejor trabajo. Que a herba por riba dos regos é de peor calidade e cría peor gando, é verosímil e pode ser metáfora da muller estudiada ou lista que se pon por riba do home (que fale latín), feito que a mentalidade machista do refraneiro considera un defecto; como defecto pode se-lo espirro ou rincho da mula (Gárdeme Dios de can lebrel, de casa de torre e de muller sabidora). Pero non atinamos a ver qué ten que ver isto coa imposibilidade de que exista en idéntica circunstancia un bo porco e moito menos un bo Pedro e un bo Xan. Isto tráenos á memoria a crítica do P. Feixoo a aquel r. castelán *Dos Juanes y un Pedro hacen un asno entero*; di o frade de Casdemiro *Otro que bien baila! harían muy mal los párrocos en poner el nombre de Juan o Pedro a alguno, porque sería condenarle a hacer una tercera parte de asno*. En calquera caso é posible que aquí o nome de Xan e de Pedro estean simplemente por pura eufonía para conseguir certa rima e que sexan iso que Leite de Vasconcelos (*Antroponimia Portuguesa* 337 ss.) chama nomes vagos con función de pronome, como *Fulano*, *Mengano* ou coma no latín *ille*, *quidam*, *Titius*. Leite comenta Moito vai de Pedro a Pedro dicindo que significa que hai moita diferenza 'de un individuo a outro'. Curiosamente, Rosalía de Castro di que *cando un busca un Xan casi sempre atopa un Pedro*.*

Outra posible explicación é a identificación do *Pedro* co raposo e co demo. X. Lorenzo aínda dá outra explicación que nos parece menos convincente dicindo que *o pedro é o chourizo que se fai co intestino goso do porco e que pola súa pouca dura consómese axiña*.

Curiosamente san Pedro é o santo que ten máis parroquias en Galicia (304) só superado por santa María (775).

2.1.2. Outras capas

A vaca branca, nin na casa nin na praza.

Gando branco, millor é velo no prato.

Gando branco, nin no pasto nin no banco. ¹³

Nin vaca con pínegas nin muller ispida.

2.2. OS CORNOS

V.t. 3.1.2., 3.1.7., 3.2.1., 11.

A vaca, chover, chover, *astra* o corno amolecer; a besta, secar, secar, *astra* o beizo regañar. ¹⁴

¹³ V.t. nota 311.

¹⁴ Llopiz explica que forma parte do conto no que porfían a vaca e maila ovella: esta quería que nevase, porque gracias á súa protección de la nin sente o frío nin a prexudica, mentres para os bovinos é malo. Extráñanos ese pronome *lle* que parece aludir (se fala o boi) á ovella, animal que só excepcionalmente ten cornos. Consideramos que debe ser unha errata de Llopiz non só porque é máis verosímil *me amolecesen* (falando a vaca) senón porque en castelán atopamos varios paralelos que explican a cuestión. Gonzalo Correas cita o seguinte r.: *Ahora helase, para que esta lana se me enhetrase. Ahora lloviese, hasta que la punta de este mi cuerno se me enmolleciese.* E comenta o seguinte: *Lo primero dice el ganado ovejuno, que está arropado de lana para las heladas y la agua le daña si se moja y ha menester menos hierba. Lo segundo dice el ganado vacuno, a quien las aguas no empecen como los fríos y ha menester mucha hierba.* Tamén Martínez Kleiser cita o seguinte r.: *Lloviese, hasta que este mi cuerpo se me remolleciese* e explica *para que haya buenos pastos* e aínda cita estoutros rs.: *Hielo hasta que se le pegue el rabo al carnero y agua hasta que a la vaca se le pudra el hasta. La oveja desea que hiele hasta que la hierba se suma; y la vaca, que llueva hasta que el cuerno se pudra.*

Refraneiro galego da vaca

Chover, chover, *astra* o meu corno amolecer.

O boi diz: "¡Tanto chovese *astra* que os cornos lle amolecesen!".

¡Que tanto chovese que ate os cornos lle amollecesen.

Miña marela gallarda, ara, carreta e non cansa.

Miña vaquiña gallarda, ara, carreta e non cansa. ¹⁵

Non hai preito que non se arregre nin corno que non se endereite.

Ó boi morto acañarlle /agarrarlle /acáñalle o corno.

Ó boi morto, collerlle o corno. ¹⁶

O que deixa o seu polo alleo, colle un corno e méteo no seo

Os cornos das vacas non son como os dos bois.

Xente de Noia, campana de pau, tocan á misa co corno.

2.3. OS TETOS

V.t. 3.1.2, 7.3.2.

A vaca, canto máis se munxe, máis grande ten o teto.

Vaca alugada, tetos enxoiros.

Vaca de Ponferrada, moito ubre e pouca canada.

2.4. EXTREMIDADES

V.t. 3.2.8, 3.3.1., 12.

¹⁵ Llópez explica: *La vaquillona gall. que usan los pobres a todo cuento, es una res chiquitilla y de desproporcionada cornamenta abierta hacia los lados (gallarda).*

¹⁶ V. t. nota 427.

Bravo está o touriño, dinmo/llo as presunllas, porque
esgarabata e non arrebuña. ¹⁷

A vaca farta, do rabo fai a cama.

A vaca farta, do seu rabo fai bragada. ¹⁸

A vaca farta, do seu rabo fai cama.

A vaca farta o rabo élle abrigado. ¹⁹

O boi afartado fai cama do rabo.

O boi farto déitase no prado e fai cama do rabo.

Do boi co rabo recachado, ponte a salvo.

O touriño, cando é bravo, ó andar recacha o rabo.

¹⁷ Llópez explica *cuando el toro está enfurecido, escarba con las manos en el suelo pero no profundiza.*

¹⁸ Llópez explica que a *bragada* é a cara interior das coxas dos cuadrúpedos; e que a vaca, cando está farta, recolle o rabo entre as coxas e déitase a descansar. Cita tamén o cast.: *Vaca harta con su rabo hace cama.*

¹⁹ A un r. castelán semellante (*A la vaca harta la cola le es abrigada*) engádelle a E. Espasa esta explicación: *Rf que indica que al que ha comido con abundancia nada le suele embarazar para dormir bien.* ERG ten outro paralelo: *A ovella farta do rabo fai a manta.*

3. CARACTERÍSTICAS

3.1. CARACTERÍSTICAS POSITIVAS

3.1.1. Gando grande e ben feito

V.t. 7.4.2., 8.3., 9.3.3.

Boi grande, are ou non are.

Chocallo de prata e bois rombós son as boas señaes do labrador. ²⁰

Testa vén a vaca, inda que fraca. ²¹

Vaca barrigona e ovella corna nin a des nin a troques por outra. ²²

²⁰ *Bois rombós* son os bois limpos e ben presentados (*alhajados*).

²¹ *Testa* é a vaca retesada, de bo aspecto da pel.

²² *V.t.* nota 278.

3.1.2. Vaca que dá moito leite

V.t. 9., 9.1., 13.13.

A vaca do vilán, se dá leite no inverno millor o dá no vran.

A vaca, para ser leiteira, ha de ter ubre larga, os cornos aguzados e fuciño achatado.

A vaca para ser leiteira ten que ter o teto longo, corna aguzada e fuciño mocho.

¿Eres leiteiriña de Arroxo? Xa, xa (te conozo).

Vaca de leite, pouco traballo.

Vaca leiteira non vai á feira.

Vaca remoedora, leite amorra.

3.1.3. Gando vello que traballa ben

Á vaca vella aguzarlle /aliviarlle a rella. ²³

A vaca vella turra do arado, a xuvenca depende ó seu cabo.

Ara con boi vello, que non che perderá o rego.

Axunto da vaca vella depende a ara-la xovenca.

Axunto do boi vello afeizóase o xuvenco /depende a ara-lo xuvenco.

Cabe do boi vello depende a turra-lo xuvenco.

O boi vello puxa do arado e o novo depende ó seu cabo.

Boi vello faise novo no lameiro. ²⁴

Boi vello folga/refolga no lameiro.

Pra o boi vello, verde lameiro.

Boi vello faise ó meu subeu e ó teu. ²⁵

²³ V.t. nota 179.

²⁴ Llópez: *Alude a la piel lustrosa que vuelve a adquirir, cuando deja de trabajar y huelga sobre la rica hierba. .*

²⁵ V.t. nota 217.

Refraneiro galego da vaca

Boi vello labra cos ósos.

Boi vello, sólo cos ósos puxa o carro.

Boi vello non olla o rego. ²⁶

Boi vello polo uso ara.

Boi vello, rego dreito /suco dereito. ²⁷

O boi, cando vai vello, máis dreito leva o rego.

O boi, cando vai vello, millor tira o rego.

O boi, cando vello, millor leva o rego.

O boi, canto máis vello, millor leva o rego.

O boi millor leva o rego.

O boi vello, de seu leva o rego.

O boi vello leva o suco ó dereito.

Boi vello, pola rilleira.

Bois vellos con canga nova, envelga torta. ²⁸

Bois vellos con xugo novo, rego torto.

Parella nova, envelga torta.

Parella vella con canga nova, envelga torta; e, se nova, nin dreita nin torta. ²⁹

Parella vella con canga nova, envelga torta; e si nova a parella, nin torta nin dreita.

Parella vella con xugo novo, tira o rego torto e parella nova con xugo vello, nin torto nin dereito.

Mal lle vai á corte cando o boi vello non tose.

Mal vai a corte onde o boi vello non tose.

Onde o boi vello non tuse, a fouce enferrúxase.

¡Malia do sobeu no que non turra o boi vello! ³⁰

²⁶ V.t. nota 185.

²⁷ É o contrario de *Bois novos, rego torto e Parella nova, envelga torta*. A un r. castelán semellante comenta a E. Espasa explica *cuan ventajosa es la experiencia, principalmente en el terreno de la páctica*.

²⁸ V.t. nota 187.

²⁹ Aconsella non lle andar trocando o xugo ós bois que xa están afeitos a un; os bois vellos aínda se axeitarán pero unha parella nova non (por iso di que non fará rego dereito nin torto).

³⁰ Llópez explica que *sobeo* e *sobeu* é o mesmo que *cibela* e *xango*, o que une o boi ó xugo; engade que os bois vellos, por estaren afeitos,

Ó boi adoito, térmalle a teiró que che ara solo. ³¹

O boi ben vezado traballa a carón do faco.

O boi máis vello panda por ser mal labrada a horta.

O boi termente atura a semente. ³²

Ó boi vello dálle mantenza e darache a pelexa.

O boi vellouqueiro conoce ó seu amo e ó seu come-deiro.

Ó boi vello non lle búsque-la corte, que xa che dará el coela.

Ó boi vello non lle busques abrigo, búscallo ó becerriño.

Ó boi vello non lle múde-la corte.

Ó boi vello non lle cates abrigo. ³³

Ó boi vello non lle cates achego, porque el vaise ó verde e deixa o seco, mais, se verde non acha, o seco apaña.

Poldro, de poldrela; becerro, de vaca vella.

3.1.4. Gando ancho do tercio posterior

A vaca, vela ir; e o boi, velo vir. ³⁴

axéitanse ben a calquera clase de sobeu, se non é defectuoso ou de mala calidade.

³¹ V.t. nota 190.

³² Llópiz explica que o boi de gran resistencia (*termente*) atura a sementeira (*semente*) de principio a fin. Na E. Espasa hai un r. semellante: *Buey teniente, dura la simiente* e explica que *para que dure el trabajo, ha de ser moderado*.

³³ Hernán Núñez: *Al buey viejo no le cates majada, que èl se la cata*. Álvarez Giménez comenta *no es oportuno dar consejos ni hacer advertencias a las personas de saber y experiencia*.

³⁴ A vaca, vista por detrás, permite ve-lo tamaño e a conformación do ubre, é dicir, a súa capacidade leiteira. Pola contra, vindo o boi por diante podemos ve-la musculatura do tercio anterior, é dicir, a súa capacidade de traballo. Contradise co r. *Ó boi velo ire e á vaca vela vire*.

Boi cadeirudo e boas illargas, saca ó seu dono da lama. ³⁵
Boi cadeirudo e de lomba ancha ó seu dono saca da
lama.
Boi cadriludo e de costas anchas ó seu dono saca da
lama.

3.1.5. Gando gordo

Gando gordo pon /vira /volve ao seu amo tolo.
Gando nidio ó seu dono pon relouquido.
Ó boi larpeiro o coiro lle relouz.
Ovella cornuda e vaca barriguda, non a troques por
ningunha.

3.1.6. Gando testudo

Boi, cornudo; labrador, barbudo. ³⁶
Boi, galludo; e boieiro, peludo.
Boi, testudo; e home, forzado.
O boi, cacholudo; e o faco, cascudo.
O boi, frontudo; e o cabalo, cascudo.
O boi, galludo; e o labrego, barbudo.

³⁵ *Sacar da lama* significa sacar a alguén dunha situación comprometida.

³⁶ Lémbrese o mito de Sansón, que tiña a forza no pelo, e o tópicos actual sobre os *homes de pelo en peito*, como aparece no refraneiro (*Home de pelo no peito, home de valor e feito. Gárdate de home mal barbado e do lobo esfameado. Ben parece moza garrida cabo de barba comprida. Se bigote non tes, mulleriña es*). Sen embargo lémbrese que o refraneiro tamén di *Boi cativoiro todo é corna* e tamén *Boi cativo en cornos crece*.

3.1.7. Gando manso

V.t. 5.6.

A becerra mansa a tódalas vacas de leite mama.

Xatiña menga a tódalas vacas zuga.³⁷

Xatiño manso zuga á súa nai e mais a outras catro.

Do boi manso agarda a peor cornada.

Nin boi canso nin boi manso.

O boi bravo na terra allea faise manso.

Ó boi bravo trócalle o eido /a terra e vírase manso.

O boi manso na súa corna crez.

O boi manso nos seus cornos crece.

3.1.8. Outras características positivas

Boi, corvo; burro, combo; e cabalo, fondo.³⁸

Boi, longo; cabalo, redondo.

Boi que come fariña, non cansa.

O boi, peludo; e o cabalo, barrigudo.

O cabalo, pando; e o boi, corvado.

³⁷ *V.t.* nota 405.

³⁸ Son tres boas aptitudes nestas especies: un boi co lombo corvo (convexo) turra mellor do arado ou do carro; un burro combo (cóncavo) permite mellor a monta e a carga e un cabalo fondo (de peito amplo) será máis resistente.

3.2. CARACTERÍSTICAS NEGATIVAS

3.2.1. Gando ruín, grande e mal feito

Boi cativo /pequeno, todo é corna.
Boi cativo / pequeno en cornos crece.
Boi tarolo, todo o bota en cornos.
En boi ruín cornos crecen.
Ó boi canivés a corna lle crez.
O boi ruín crece en cornos.³⁹
Vaca cativa todo o bota en cornos.
Vaca pequena toda é cornamenta.
Vaca pequena todo lle é cornamenta.

De Arroxo, nin gado nin xente, que ata os cochos roen as portas.⁴⁰

En ruín gando pouco hai que escoller.
Entre ruín gando pouco terás que escoller.

Ó boi carracho non lle falta argabazo.

O boi cativo na corte s'esmouca.⁴¹
O boi cativo folgando s'esmouca.
Ó boi maldito /malo relócelle o coiro.
O boi ruín escórnase folgando.
O boi ruín na corte se manca.
O ruín boi descórnase folgando.
O ruín boi folgando na corte s'esmouca.
O ruín boi máncase na corte.⁴²

³⁹ V.t. nota 421.

⁴⁰ Arroxo, parroquia de Santa María de Lourenzá, concello de Lourenzá.

⁴¹ V.t. nota 414.

⁴² *Mancarse* é unha palabra moi xenérica que non precisa nin o lugar nin a natureza da mancadura. Llópez coloca este r. á par doutro que di *s'esmouca* (que ten o valor de partir un corno), de onde parece deducirse que el entendeu *mancarse* como sinónimo de *esmoucarse*.

O ruín boi na corte folgando s'esmanca.
O boi ruín, nin folgando se descorna.
O mal gado léveo o diaño. ⁴³
 Ó mal gado léveo o trasno.
Ó mal gado pápao o moscardo.

3.2.2. Gando vello

Boi que vai/está moi traballado, non che val pra o banco. ⁴⁴
Boi vello ó que se lle troca o palleiro, no novo deixa o
 pelexo. ⁴⁵
 Cátalle corte nova ó boi vello, que el deixará o pelexo.
O boi vello non se chora. ⁴⁶

3.2.3. Gando novo

V.t. 7.4.2., 7.5.4.

Maiormente cando os dous proceden do mesmo informante (A. Abe-
laira).

- ⁴³ Llópiz explica que a vella de Cospeito que llo transmitiu explicoulle que o r. di iso porque só o diaño pode facer bo del.
- ⁴⁴ Llópiz explica que *banco* é o taboleiro dos matadeiros sobre o que se sacrifican as reses; que a carne dos bois vellos moi traballados resulta de moi mala calidade.
- ⁴⁵ Llópiz explica que ós animais domésticos, cando son vellos, non é ben cambiárlle-los andares (*adoitos*) porque se axeitan mal ós novos xeitos.
- ⁴⁶ Este r. e os seus similares contradín outro tema do refraneiro que é a vellez dos bois como característica positiva, porque teñen unha experiencia e habilidade que supera dificultades que os bois novos non dan superado.

Bois novos, rego/sulco torto.

Parella nova, envelga torta.

Parella vella con xugo novo, tira o rego torto e parella nova
con xugo vello, nin torto nin dereito.

3.2.4. Gando pequeno

V. t. 6.2. (Carrachas).

Gado cativoiro, de carrachos cheo.

Intre gado cativo pouco hai que escoller.

3.2.5. Gando que mosca

V.t. 3.2.7., 12.

A gado fraco, cómeo o moscardo.

Ó mal gado pápao o moscardo.

A vaca moscou e non sei onde parou. ⁴⁷

Ás catorce n'hai vaca qu'amosque.

As moscas no verau comen o mel e comen o gando.

As moscas polo san Narciso pican de a cinco ⁴⁸

⁴⁷ O gando, cando mosca, pega a correr sen rumbo fixo.

⁴⁸ San Narciso, bispo de Girona en tempos de Diocleciano (séc. IV), defendeu, segundo lenda catalana, a súa cidade no ano 1286 facendo marchar de alí un exército ocupante francés, mandando contra el un enxamio de moscas venenosas que produciron 40.000 baixas no inimigo. Sen embargo este san Narciso *das moscas* celébrase o 18 de marzo. Nos calendarios relixiosos figuran outros santos deste nome con festa en setembro e outubro. Debe ser algunha festa local nos meses de verán, para que o r. teña lóxica.

Cando a vaca fuxe, logo ó tempo muxe.

Moscas comen o mel e comen o gando.

Moscas comen o mel e o gando.

Moscas comen o mel e mais ó gado.

O boi vello ca lúa s'amosca. ⁴⁹

O día de san Sebastián ceiba ás moscas Satanás.

San Sebaschán, vinte de xaneiro, cando ceiba a mosca do demo.

O moscón vén por san Enecón e vaise por san Simón.

San Enecón trai o moscón.

San Fernando, moscas voando.

San Fernando, pulgas á xente e moscas ó gando.

San Fernando trai as moscas, san Eneón trai o moscón.

San Simón, si me pillas unha mosca, douche un millón.

⁴⁹ Martínez Kleiser comentando o r. castelán *La vaca joven con la luna mosca*, di: '*Moscar*', en *el norte de España es sentir el ganado inquietud por las picaduras de las moscas. Quiere ponderar la condición inquieta de la juventud, puesto que las moscas molestan con el sol, y no con la luna*. Esta explicación sería certa se non houberse tanto en galego coma en castelán un r. que lle apón igual comportamento nesas circunstancias ó *boi vello /buey viejo*. O que quere dicir que inquedaanza estival non é problema exclusivamente xuvenil, porque as moscas inquietan a todo o mundo.

As moscas son insectos ós que ninguén lles quere ben e hai quen coida que son bruxas que andan pola casa para faceren mal e quen pensa que anuncian visita. É moi frecuente que os rapaces da aldea que andan co gando, para que este canse de pacer e marche para a casa axiña e así eles quedaren xa libres, recítanlle estes versos:

*Pica, mosca, pica ben,
tres no rabo e tres na sen,
cunha folla de cardén
pra que a vaca corra ben.*

Sss... sss...sssssss.

Estes mesmos versos teñen tamén outra utilización metafórica como resposta despectiva a quen está criticando insistentemente a un, como despreciando ó criticón reiterativo.

3.2.6. Gando que traballa mal

Boi bravo vente ó carro, que o manda o Apóstol Santiago.

Boi que non ara a miña leira, saque torta a embelga/allea. ⁵⁰

Boi que non fai os meus regos, saque tortos os alleos.

Boi que non ara vai prá cortadoría.

Boi que non ara, no macelo para. ⁵¹

Boi que non val pra o carro, val pra o arado.

Mal pra o carro, pior pra o arado.

Si mal vai o boi no carro, pior irá no arado.

Ó boi farón, pouco lle presta o ferrón. ⁵²

Ó boi pousón, pouco lle importa o aguillón.

Ó boi rouceiro pouco lle presta a guillada.

Ó boi rabelón/rebelón, aguillón. ⁵³

O boi marelo, lapón ou zoupeiro. ⁵⁴

O boi marelo, zoupo ou larpeiro.

⁵⁰ Llopíz explica que *envelga* y *rego* son *besana*, *conjunto de surcos que va escalonando el arado*; explica que non tendo proveito propio, pouco importa o prexuízo que cause ó alleo.

⁵¹ *Macelo* é un departamento ou tundidor nas cortadorías onde se sacrificaban as reses.

⁵² Llopíz engade: *Boy farón, buey roncelero, cobardón o remisio*. A E. Espasa comenta o equivalente castelán así: *La persona lerda y perezosa, por mucho que la estimulen, nunca sale de su paso*.

⁵³ *Boi rabelón* é *buey que se revuelve al mando* de onde se deduce que probablemente *rabelón* nada ten que ver con rabo senón con *rebelar*.

⁵⁴ Este r. e mais aqueloutro *Boi marelo pouco andar e moito penso* aluden a dous frecuentes defectos dos bois marelos que ou comen moito ou traballan pouco e contradinse con aquel que di *O boi e a muller da terriña ten que ser*.

O boi que alza e o boi que abaixa non fan boa xugada.
O demo é iste boi rabón, farto de palla non quer arar non.
Vaca de leite, pouco traballo.

3.2.7. Vacas que non se deixan muxir

O demo é unha vaca e non hai quen a munxa.
Vaca amoscada, leite que se perde.
Vaca ca mosca ningún a munxe.

3.2.8. Gando que embiste

Boi bravo, alza o rabo.
Boi bravo arrecacha o rabo. ⁵⁵
Boi bravo leva o rabo recachado.
O touriño, cando é bravo, ó andar recacha o rabo.
Touro bravo ergue o rabo.
Touro bravo leva o rabo recachado.
Boi bravo, rego largo.
Boi escorneador, canto máis lexos, millor.
Boi ou vaca escornador, canto máis lonxe mellor.
Boi ou vaca escorneador e xente de señorío, canto máis lexos mellor.
Do boi turrador, canto máis lonxe millor.
Boi morto, cornos que non turran/trucan/escornan.
Boi que escorna, escornou e/ou escornará.
Boi que marra, quer cabana/choupana. ⁵⁶

⁵⁵ Arrecacha-lo rabo é característica dos touros non capados que se destinan á reprodución.

Refraneiro galego da vaca

Boi que me turrou, en boa terra me botou. ⁵⁷

 O boi que me acornou, ben me escarmentou.

 O boi que me escornou en boa parte me deitou.

Bois que se marran e berran, bo tempo espera. ⁵⁸

Bravo está o touriño, dinmo/llo as presunllas, porque
esgarabata e non arrebuña.

Con xente de catro orellas, poucas festas.

Do boi co rabo recachado, ponte a salvo. ⁵⁹

 Do boi que recacha o rabo, ponte a salvo. Si non podes
 liscar, bótate ó chan; fínxete morto e deixarate o touro.

 Faite o morto e deixarate o touro.

Do boi manso agarda a peor cornada.

En terra allea, a vaca ó boi cornea /turrea.

 En terra allea *astra* as vacas turran ós bois.

 Na terra allea, a vaca ó boi cornea.

 Na terra allea a vaca ó boi turra i escornea.

 Na terra allea as vacas escornan ós bois

 Na terra allea pode a vaca co boi.

 Na terra estrana a vaca ó boi malla.

Entre bois non hai cornada. ⁶⁰

Gárdate de boi por diante e de múa polo tras e de frade
por toda parte.

 Gárdate de volta do boi bravo.

 Ó boi fosco, non o olles ó rostro.

⁵⁶ *Quer cabana* significa que precisa descanso á sombra dunha cabana rústica próxima ó terreo onde se está laborando.

⁵⁷ *Ex malo bonum*, é dicir, que por veces dun mal sacamos proveito.

⁵⁸ *Marrar* é escornar uns bois ós outros pero sen se mancar.

⁵⁹ Tanto o touro coma o boi novo, cando van arrancar a embestir, arquean o rabo. Llópez complementa este r. con aqueloutro *Faite o morto e deixarate o touro*, que é a maneira de se poñer a salvo dos touros que embisten. Parece ser que, lonxe de ataca-las cousas vermellas como se dicía, os touros atacan o que se move, porque eles ven en branco e negro, é dicir, non distinguen as cores.

⁶⁰ R. de clara aplicación ós poderosos da economía ou da política.

Muller que asubía, vaca que esturria e galiña que canta de capón, na miña casa non. ⁶¹

Ó boi escorneador nunca lle faltou a súa escornada.

Ó boi escornón non lle falta escornada. ⁶²

Ó boi escornón non lle faltou unha cornada. ⁶³

Ó boi loitador nunca lle faltou unha cornada.

Ó boi pelexón nunca lle falta un escornón.

Pró boi traidor, nunca faltou unha boa cornada.

O boi manso non ve turrar ó manso.

A boi /gado bravo, corda longa. ⁶⁴

A gando bravo, corda larga. ⁶⁵

O can ladra e o gato rabuña, a vaca esgorría e o furaño fura. ⁶⁶

O que anda cos bois a turrar /escurrutar depende. ⁶⁷

Tente co touro mentres eu me escondo.

Touriña de vaca brava sempre turra.

⁶¹ O home non quere na súa casa femias que se comporten como machos. Elisardo Becoña recolle (*El Urco, la Santa Compañía y la muerte*) a crenza de que a galiña que canta coma o capón é agoiro de morte en Verín (sg. Taboada 1961), na Poboia de Trives (sg. Pérez F. 1923) e tamén de Rodríguez López e mais de Risco. Taboada di que este mal agoiro pódese neutralizar dicindo: *Se é fada, lpor ti vaia. /Se é perda, lpor ti veña*. E matando de contado o animal. En Frades, sg. Rivas Quintas, que cante a galiña coma o galo é mal sinal e retórcentlle o pescozo, dicindo *Morte por morte, len ti cai a sorte*. Noutros lugares fáiselle un conxuro consistente en levala á cocíña e pasala por baixo dun banco mentres se recita: *sea por vida, /sea por morte, /cámbiese a sorte /e por ti veña a morte*. E de seguida bótase a galiña fóra da casa pola ventá que ten que estar previamente aberta.

⁶² Llopiz di que cadra co cast. *A un matón nunca le falta su matadura*.

⁶³ V.t. nota 371.

⁶⁴ V.t. nota 395.

⁶⁵ V.t. nota 396.

⁶⁶ *Esgorriar*: escornar.

⁶⁷ *Ecurrutar*: trucar, embestir.

Xatiña de vaca brava turra sempre.
Turra o boi, turra a vaca, mais pode o boi coa vaca. ⁶⁸

3.2.9. Gando fraco

V.t. 3.2.1., 6.2. (carrachas, sarna), 13.4.

A gado fraco, cómeo o moscardo.
Boi fraco con ósos labra. ⁶⁹
Da vaca fraca, a língua e a pata.
Dunha vaca fraca sai un bo xatiño.
Égoas e vacas por abril andan fracas. ⁷⁰
Égoas e vacas por abril as máis delaivadas. ⁷¹
Ó boi canivés a corna lle crez.
O boi fraco traí a merenda debaixo do rabo. ⁷²

⁶⁸ Llópez cita un r. bable *Tuña'l buey, tuña la vaque pero ...lle puel buei con la vaque* (sic); e cita tamén o cast. *Cornea el buey, le responde la vaca, pero... puede el buey con la vaca.*

⁶⁹ Aínda que a fraquén é unha característica negativa, o r. alude a que o esforzo dos débiles e a resistencia no traballo suplen as súas deficiencias, sacando forzas de fraqueza; maiormente cando a alternativa é o matadoiro.

⁷⁰ Llópez explica que andan fracas porque levan meses pechadas na corte e porque o vigor da herba nova altéralle a dixestión e prodúcelle cólicos. Se a primeira parte da explicación parece correcta, a segunda parécenos discutible. Non debe se-lo vigor da herba fresca o que produce trastornos senón o cambio de alimentación de palla e herba seca, que reciben no inverno, á herba fresca que pacen no campo na primavera: isto si que pode provocar trastornos dixestivos coma calquera cambio alimenticio brusco. Pero un correcto manexo dos animais evita este cambio brusco e, polo tanto, pode evita-lo problema.

⁷¹ *Delaivada*: escuálida.

Testa vén a vaca, inda que fraca. ⁷³

Vaca estransillada, nin bo leite nin boa crianza. ⁷⁴

Vaca estransillada /estrullada, nin leite nin crianza. ⁷⁵

3.2.10. Gando que berra moito

A vaca berrona chama ó lobo que a coma.

A vaca bruadora chama polo lobo que a coma.

Boi que dá moito berro, agoira o cortello.

Touriño que moito braca, agoira a casa.

Touriño que moito brada/braca agoira a todos na casa.

3.2.11. Outras características negativas

Cando o boi non quer andar, ponte ti a cantar.

O demo é iste boi rabón, farto de palla non quer arar non.

Vaca tristeira e panzuda nin presta nin muda.

3.3. CARACTERÍSTICAS NEUTRAS

3.3.1. Gando bravo

⁷² Nos bóvidos fracos prodúcese unha cova na rexión anal, baixo o rabo, na que se amontona a bosta.

⁷³ V.t. nota 21.

⁷⁴ Outros rs. din: *Muller estranxilada, de tres meses preñada. Non hai muller máis esbarrigada cá dos tres meses embarazada. Non hai muller máis delgada cá de tres meses preñada.*

⁷⁵ Llópiz explica que *Vaca estrullada* é vaca moi traballada, sen carnes, con grandes vougos nas illargas e escurrida de ventre.

V.t. 3.2.8., 10.3.

O boi bravo na terra allea faise manso.

Ó boi bravo trócalle o eido e vírase manso.

Ó boi bravo, trocándolle a terra, é mudado.

Ó boi bravo trócanlle a terra e vírase manso.

O touro é bravo: ¡árdelle o rabo!⁷⁶

3.3.2. Outras características neutras

A boi vello non lle mudes o cortello.

Ó boi vello non lle múde-la corte.

Boi goloso, nin fraco nin gordo.

⁷⁶ Arrecacha-lo rabo é unha das características dos touros bravos.

Pedro Benavente Jareño e Xesús Ferro Ruibal

4. FISIOLOXÍA

4.1. BRADAR, BRUAR

V.t. 7.1.2.

Berra a vaca: hai maraxe.

Ó cheiro da presa a vaca brúa/brada na estreveira. ⁷⁷

O que merca boi por vaca, ó bradar/bruar se desengana.

O que merca boi por vaca, ó urro se desengana.

O touriño non berra por fillo.

Rincha o faco, braca o boi e coaxa o ralo. ⁷⁸

⁷⁷ *Presa* é a ración de penso do pallal que polo inverno se lles dá ós bovinos estabulados; *estreveira* é un departamento nas cortes onde se moxen as vacas; *bradar* é bruar forte.

⁷⁸ Eis un r. definitorio; Llópez explica que *ralo* é a cigarra ou chicharra e cita outros coma *Dúas ovellas non fan benza*, *Dous godallos non fan fato*, *Fillo de cabra curcio élse chama*, *De pequeno: chivato, de grande: godallo*.

4.2. COMER

V.t. 7.3.8.1.

A vaca i o boi, o que non come antes cómio despois.

A vaca, onde come; e o boi, onde dorme.

A vaca que non come cos bois, ou comeu antes ou come despois. ⁷⁹

A vaca que non comeu a cando os bois, ou comeu antes ou come despois.

O que non xanta canda os bois, ou xantou antes ou xanta despois.

Vaca que non come cos bois, ou comeu antes ou come despois.

Máis alampa un boi dunha lambida que a ovella en todo o día. ⁸⁰

Máis come un boi que cen anduriñas.

O boi e o home sobre a cea dorme. ⁸¹

4.2.1. Remoer

Boi que remoe, nada lle doe. ⁸²

Non lle tápe-la boca ó boi que remoe/debulla.

Ó boi que macha/malla, non lle poñas fuciñeira.

⁷⁹ Saco y Arce cita esta copla de Fernán Caballero: *La mujer que no come / con su marido, / lo mejor de la olla / se lo ha comido.*

⁸⁰ *Alampar* é forma sanabresa de comer con moita ansia.

⁸¹ Este r. cítalo Rivas Quintas na voz *dormiñón* e di que é en Marín un tipo de marisco parecido ó boi (*Cancer pagurus*): en realidade o seu nome técnico é *Atelecyclus undecimdentatus*. De por parte localiza o r. en Curtis: polo que, sendo Curtis do interior, cremos que se trata do noso boi (*Bos taurus*).

⁸² V.t. nota 107.

Ó boi que remoa non lle tápe-la boca.
O que o boi remoe, o outro papo o recolle.
Vaca remoedora, leite amorra. ⁸³

4.2.2. Gando farto

V.t. 2.4., 7.1.1., 13.4.

A vaca farta anda esparsa.
A vaquiña fartiña anda paseniña.
O boi farto anda esparso.
O boi farto paseniño deixa /sal do prado.
O boi farto vai paseniño.

Boi farto non é comedor. ⁸⁴

Bois que non queren herba, bótaos ó rego, mozo, que si
teñen see, que beban.

O boi afartado non pasa o valado.
O boi afarto, déitase no prado.

4.3. BEBER

V.t. 7.3.8.1.

Bois que non queren herba, bótaos ó rego, mozo, que si
teñen sede, que beban.

En maio bebe o boi detrás do arado, e se non bebe, malo.
En maio inda bebe o boi no prado.
No maio bebe o boi no prado, e se non bebe, malo.

O boi empallado bebe no prado.

⁸³ *Amorra-lo leite é encher ben o ubre co leite.*

⁸⁴ *A vida regalada chega a producir fastío e repugnancia. Hai tamén o r.
O cabalo farto non é comedor.*

4.4. MEXAR

V.t. 5.4.

Auga fría non ergue vexiga.

Cando o boi queira mexar, para o traballo e dálle vagar.

Deixa mexar ós bois que teñen comesto beldros. ⁸⁵

Deixa o boi mexar e fártao de arar.

Deixa que mexe o boi que dos berros alapou.

Ó boi déixalle mexar e fartarase de arar.

O boi deixalo mexar e fartalo de arar. ⁸⁶

Para o carro e mexaranche os bois.

4.5. DEFECAR

Caga máis un boi que cen anduriñas /gorrións. ⁸⁷

Caga máis un boi que unha andoriña.

En Maniños a bosta polos camiños.

Facer coma a vaca e cubrir coma a gata. ⁸⁸

⁸⁵ Llópiz identifica o beldro co *Nasturtium officinale*, di *también llamado 'agrión' o 'briza', 'berro de las fuentes', planta diurética por excelencia*. Efectivamente, o seu efecto diurético parece comprobado, como tamén a súa eficacia como expectorante, depurativo e antiescorbútico; mesmo parece usarse contra as lombrigas, anque esta propiedade é menos verosímil.

⁸⁶ Na E. Espasa dáse para o equivalente r. castelán un segundo uso metafórico: *hay que conceder el descanso necesario a quien hace algún trabajo para que no sucumba al peso de este*.

⁸⁷ V.t. nota 417.

⁸⁸ Ironiza o intento de disimula-las faltas grandes aludindo ó costume dos gatos de oculta-los seus excrementos. Considerámolo r. e non locución porque se pode percibir no texto un certo matiz imperativo, que o converte nun consello; se se puidese varia-lo tempo ou persoa

Nun leiro estreito, se unha vaca se pon atravesada, ten que cagar fóra do eido. ⁸⁹

Ó solpor esforrica /cágase o boi na teiró. ⁹⁰

4.6. BOSTA NO PELO DA VACA

V.t. 3.2.1., 3.2.9.

A máis boa meleción para tira-lo argabazo: auga, freganzo e xabón por enriba e por embaixo.

Si queredes un remedio para cura-lo argabazo, pasai por baixo e acima auga, xabón e freganzo.

Á vaca fraca non lle faltan chocas e raña. ⁹¹

¿Argabazo na coira? Auga, xabón, rapa e a fóra. ⁹²

dos verbos, sería unha locución. Carré Aldao dá un r. que ninguén nunca máis repetiu: *O corpo, da vaca, e ovos, da gata*, que non sabemos que pode significar, como non sexa *ollos* por *ovos*, aludindo a fineza da vista da gata ou que aluda á ave de rapina chamada *gata fornela*.

⁸⁹ A agricultura galega é basicamente minifundio, polo que este r. pode moitas veces ser real e non hiperbólico, por máis que dende fóra de Galicia poida parecelo.

⁹⁰ *Teiró, ateiró, tieira e ateiroa* é a tixeira do arado, peza que une a rella coa rabela; o r. alude a que ó solpor a xugada vai tan cansa que tira pouco polo arado e que este queda entre as dúas reses de xeito que a *teiró* bate nas ancas dos dous animais.

⁹¹ Llópiz explica *chocas* como pegotes de bosta nas coxas e costas e *raña* como sarnícola dos animais mal atendidos.

⁹² *Argabazo* - di Llópiz - son *cazcarrias pegadas a las ancas de las reses ovinas y vacunas*.

Pedro Benavente Jareño e Xesús Ferro Ruibal

5. REPRODUCCIÓN

5.1. SELECCIÓN E MELLORA GANDEIRA

A vaquiña e a muller pola caste ten que ser.

Boi e muller, na túa terra débelos escoller. ⁹³

O boi e a muller da terriña ten que ser.

O teu boi e a túa muller na terriña debes escoller.

O touriño e a muller da terriña deben ser. ⁹⁴

Touriño e muller onde aches dos teus.

⁹³ Cadra co it. *Donne e buoi dei paesi tuoi.*

⁹⁴ Llópiz explica este r. pola necesidade de conserva-la raza bovina *do país* sen cruces. A opinión é válida desde o sistema minifundista no que a vaca tiña que ser polivalente (carne, traballo e leite) destacando por ese conxunto pero non por ningunha desas características separadamente e a raza que dá mellor nivel nese conxunto é a raza marela. Pero esta valoración queda modificada ó implantarse a nova gandería especializada en carne ou en leite, xa que a vaca como animal de tiro perdeu case todo o seu valor. E o paralelismo que se establece cos humanos (*a muller da terriña*) empalma con outros rs. infectos dunha certa xenofobia.

Touro e muller da túa terra deben ser.

Cuxos, os das túas vacas; fillos, os das túas bragas.

Fillos, das túas bragas; bois, das túas vacas. ⁹⁵

O becerro, das miñas vacas; e o mancebo, das miñas bragas.

Poldro, de poldrela; becerro, de vaca vella.

Potro, de potrela; becerro, de vaca vella.

Vaquiña arrazada, filla de casa pra gasallala. ⁹⁶

Vaquiña de casta, filla de casa pra coidala.

Xatiño de xovenca e poldriño de égoa vella. ⁹⁷

Xato de novella e potro de egua vella.

Xato de xovenca e poldriño de égoa vella.

5.2. O CELO

Cando a vaca anda maronda, toda se abeira coas outras. ⁹⁸

Marela que anda maronda, abéirase cas outras. /móntase nas outras.

Vaca limada, ou salida ou preñada. ⁹⁹

Vaquiña que apasta por marzo, cata ó boi por maio. ¹⁰⁰

⁹⁵ Vai dirixido contra a profillación, porque os fillos alleos non agradecen o ben nin os sacrificios que por eles se fan. Hai estes paralelos: *Fillo alleo nunca ca túa casa se verá cheo. O fillo do meu home non come, o fillo alleo nunca se ve cheo.*

⁹⁶ *Vaca arrazada* é vaca mellorada en herencia paterna por cruzaren a súa nai cun boi de casta fina.

⁹⁷ Os mellores becerros obtéñense dos primeiros partos mentres que cos poldros é ó revés. Curiosamente hai rs. que din o contrario.

⁹⁸ *Maronda* é vaca en celo; *abeirarse* é fregarse unhas vacas contra as outras.

⁹⁹ Tanto no momento do celo coma nas proximidades do parto, a vaca expulsa pola vulva unha limosidade característica que lubrifica as paredes vaxinais.

¹⁰⁰ A herba tenra faina reviver e anticípalle o celo.

5.3. CUBRI-LO BOI Á VACA

Cada día tres ou catro, acaban co almallo /chisgan ó almallo
101

Mete o toro no lazo, que axiña acaba o prazo.

Vacas do monte non ten boi certo. 102

5.4. A XESTACIÓN

Ao rico empréñalle a besta e maila vaca; e ao probe, a
muller e a gata.

Vaca deslimada, vaca preñada.

Vaca mexada, vaca preñada.

5.5. O PARTO

V.t. 2.1.1., 6.6.

A vaca do probe, cando ha parir, morre.

Cando casan dous mancebos, tódalas vacas paren a dous
becerros.

Dunha vaca sai un becerro.

Ó pobre, a muller e a gata; ó rico, a pocha e a vaca. 103

¹⁰¹ *Chisgar* é enfraquecer por esgotamento; que o r. alude ó exceso de cubricións a que se obriga a un boi do posto; que tamén se aplica figuradamente ó home mullereiro e acabado por este exceso.

¹⁰² Llópiz explica que, como andan pouco vixiadas, ó mellor cúbreas un macho descoñecido e de pouca calidade.

¹⁰³ Sobreenténdese *párenlles*.

Onde xatiños nacen, as vacas pacen.
Onde xatos nacen, vaquiñas pacen.
Vaca limada, ou parida ou librada.

5.6. MAMAR

A becerra mansa a tódalas vacas de leite mama.
Becerro manso, mama a súa nai e a outras catro.
Cuxo mansiño de tódolos tetos mama.
O becerra manso mama a súa nai e a outras catro.
Pucho mansiño de todas as vacas zuga.
Xatiña menga a tódalas vacas zuga. ¹⁰⁴
Xatiño manso zuga á súa nai e mais a outras catro.
Cuxo mamote ben dorme. ¹⁰⁵
Puchiño mamote ben dorme.
Xatiño mamote ben dorme.
Xatiña brava pouco mama. ¹⁰⁶
Xatiña que soe zugar, púsalle o padar.

¹⁰⁴ V.t. nota 405.

¹⁰⁵ Alude ós que maman moito e mesmo os meniños ben criados e fortes.

¹⁰⁶ Porque manca á nai e esta resístese a deixarlle o ubre.

6. PATOLOXÍA

6.1. A SAÚDE

Boi que remoe, nada lle doe. ¹⁰⁷

6.2. ENFERMIDADES DO GANDO

Carbunco

Cando ó corpo lle engorda a baceira, cousa boa non lle espera. ¹⁰⁸

Dermatomicose

¹⁰⁷ Llópiz di que se aplica tamén á vaca, ovella e carneiro. É certo que a falta de remoeira é un síntoma que se presenta en case tódalas enfermidades deste gando.

¹⁰⁸ *Baceira*: nome común do carbunco bacteridiano que provoca, entre outras cousas, unha importante inflamación do bazo. Llópiz aplica este r. á mesma enfermidade no home.

Cinza de borralleira, herba do monte e aceite de olivas, boa pra empinxas e fridas. ¹⁰⁹

Necrobacilose podal

Boi con lagartiña, manta queimada na fígoa. ¹¹⁰

Vaca con lagartola, tarrón queimado á taxoula.

Boi de moito lameiro, tremón e choqueiro. ¹¹¹

Carrachas

Gado cativoiro, de carrachos cheo. ¹¹²

Gado cativoiro, sempre carracheiro.

Gado cativo todo é carrachas.

Gado fraco todo é carrachas /carracho.

Gado pequeno todo é carracheiro.

Sarna

Á vaca fraca non lle faltan chocas e raña. ¹¹³

Ó boi fraco non lle falta raña e argabazo. ¹¹⁴

¹⁰⁹ Llópiz di que é remedio popular para curar empinxas, herpes e chagas supuradas.

¹¹⁰ *Lagartiña* ou *lagartola* é o panadizo ou inflamación dunha chaga aberta no casco da vaca (*taxoula/texoula*); e *fígoa* é unha chaga enconada. Llópiz di que este e o seguinte son remedio dos albéitares que consiste en aplicar un terrón con céspede fresco e as súas raíces sobre a chaga.

¹¹¹ Llópiz di que o exceso de humidade prodúcelle a *pieira* (caracterizada por ter un andar tremento e torpón); engade (anque isto xa sexa moi discutible) que a exclusiva mantenza de pasto prodúcelle *as sapas* nas enxivas que lle alteran a boa dixestión.

¹¹² Llópiz di que este r. hai que aplicalo máis ben ás ovellas, porque, afirma, *carracha* é o arácnido parásito das ovellas; que o das vacas se chama *carracho* e o dos equinos *garrapacho* ou *carrapacho*; por iso considera que a var. *Gado fraco todo é carracho* só se aplica ó bovino. Saco y Arce di *El perro flaco todo es pulgas. Así el refrán gallego como el castellano se usan en sentido alegórico.*

¹¹³ V.t. nota 91.

Boi con boi se escofa. ¹¹⁵

En gado rañoso non fites o ollo. ¹¹⁶

Espullas

Aceite fervido con folla de romeiro, adóanse as dadas do peito. ¹¹⁷

Romeiro fervido n'oleo craro tira o bravo das dadas.

6.3. ACCIDENTES OU TRAUMATISMOS

¹¹⁴ V.t. nota 92.

¹¹⁵ *Escofarse* é refregarse uns animais contra os outros, maiormente os bovinos.

¹¹⁶ Débese a que estará cheo de carrachas e moscas.

¹¹⁷ *Dadas* son os tumores pequenos que se forman nos pezóns das mulleres lactantes e tamén nos tetos das vacas; de xeito que o remedio utilízase tamén coas vacas. Llópez cita diferentes ensalmos para aplicar este remedio: *Dada, sal afora, e deixa ista mama embóra. / Vaites pra fora, dada, fuxe d'ista mama*. Outro ensalmo de Sedes (Narón, C) é o seguinte: *Asin co-ista brasa n'ista auga foi apagado, / asin ista mala besta e dada sexa coutada*.

Couta-la dada é cura-lo quebranto físico ou moral pero, máis ben, trátase de cura-la dada clásica, sendo a *mala besta* o fogo febril que produce.

Cita Llópez aínda outros ensalmos: *Tírolle esta dada con esta ollada e mais esta airada* e explica que o ensalmador pretendía curar chiscándolle un ollo (*ollada*) á dada e mais soplándolle (*airada*). No Valmiñor (PO): *Un home bó me deu pousada, / muller mala fíxome a cama, / con videira, louza e lama, / abáixate, dada*. Por terras de San Andrés de Teixido, Santa Comba (C) e San Ciprián (LU): *Vaia fóra esta mala invidia, / esta dada onde fór nacida, / que vaia pra embaixo / que[n] mal che quér e che tén invidia, / cá gracia de Dios e da Virxen María*.

Cando cai a vaca, afilai os coitelos. ¹¹⁸
Cando cai a vaca, amola-los coitelos.

Traumatismos nos artellos

A vaca coxa cabe da corte trota.
O ruín boi na corte folgando s'esmanca.

Rotura dun corno (V.t. 3.2.1.)

O boi cativoiro na corte s'esmouca. ¹¹⁹
O boiciño de Outes, que folgando escornouse.
Quen co demo anda, os bois se lle escornan.

6.4. PATOLOXÍA DA REPRODUCCIÓN

Esterilidade e infecundidade

O que queira te-la fortuna torta, machee a vaca e femee a porca. ¹²⁰

Retención de secundinas

Fervendo hedreira, fregas á muller e logo abrégoa. ¹²¹

¹¹⁸ Alude á frecuencia con que as vacas se precipitan pola empinada xeografía galaico-astur; e, antes de que a res se perda totalmente ou a rouben, os Vaqueiros ou pastores acoden a aproveitala, matándoa se está malferida; engade Llópez que se aplica figur. a que cómpre tomar medidas en tempo cando se venta unha ocasión favorable.

¹¹⁹ V.t. nota 414.

¹²⁰ *Machear*: leva-la vaca ó boi e quedar machorra. Sen embargo Alvarez Giménez comenta así este r.: *El que quiera tener mala fortuna desee que la vaca dé más machos que hembras, y la cerda más hembras que machos.*

¹²¹ *Abregoar* é expulsa-la placenta e as secundinas; con este remedio pretendíase alivia-las paridas e evitar complicacións. Comentando un r. paralelo di que se aplicaba tamén en albeitería. Llópez di que as fregas se deben dar coa infusión das hedras no ventre.

Nove follas de hedreira fan abregoar ás femias.
Sete follas de hedreira, fregas á muller e logo abrégoa.

6.5. SÍNDROMES

Gando canso

Boi cansado, asenta ben o paso.

Boi cansado, pé máis asentado.

O boi canso pisa máis forte.

O boi, canto máis se cansa, máis calca a pata.

O boi que se cansa, calca máis a pata.

Mozo de lus e bois do sábado non valen un ichavo. ¹²²

Nin boi canso nin boi manso.

Ó boi cansado múdalle o paso.

Ó boi cansado/canso, mollalo.

Ó boi cansado trócallo o ciballo.

O boi que máis traballa, máis axiña creba.

O que na estrada semea, perde o grao e os bois ampea. ¹²³

O que semea no camiño, ampea os bois e perde o millo.

O que sementa no camiño cansa os bois e perde o trigo.

Caquexia (V.t. 3.2.9.)

Vaca estransillada, nin bo leite nin boa crianza. ¹²⁴

¹²² O lexema *bois do sábado* podería cadrar con *carne do sábado* que Eladio Rodríguez explica como *extremos, despojos y gordura de los animales, que antiguamente era permitido comer en ese día*; é dicir, trátase de carne de escasa calidade. Non sabemos por que esta carne se chama precisamente *de sábado*. ¿El será polo cansancio do boi tralo esforzo da semana? Isto explicaría a relación que presenta o r. co *mozo do luns* (aludindo ó cansancio pola troula do domingo).

¹²³ *Ampea-los bois* ten aquí o sentido transitivo de fatígalos excesivamente.

Inapetencia

Boi lucidío, nunca ten fastío.

Boi lucido, non coñez fastío.

O boi farturado/farto non proba bocado.

Disnea (V.t. 6.5: *Gando canso*)

Boi marelo lourado, primeiro morto que ampeado.

Ó boi ampeado, mollalo.

Ó boi ampeado, sáfallo do arado. ¹²⁵

Tose

Cando o boi na eira non tusa, mal lle vai á hucha. ¹²⁶

Ó boi que tose na corte, dálle no peito co unto do uixofre. ¹²⁷

Se o boi che tuse na corte, dálle ó peito mistura de xofre.

Se o boi che tuse na corte, úntalle ó peito tintura de inxofre.

Espirros (V.t. 12.)

¹²⁴ V.t. nota 74.

¹²⁵ Llópiz explica que *Safar do arado é desuncir a los bueyes del yugo del arado para que descansan y se repongan*.

¹²⁶ Cando o boi non tose durante a malla, vese que as espigas teñen pouco barbelo, a colleita é ruín e iso vaise notar ó garda-lo gran na hucha. Cabe outra explicación, sen embargo, tendo en conta o valor figurado de *tusirle a alguén*, que veremos en rs. semellantes en 7.1.2.

¹²⁷ *Unto do uixofre, Mestura de xofre ou Tintura de inxofre*: codelos resesos de pan, pos de inxofre (xofre) e viño, todo cocido en viño ou, se non o hai, en auga. Cando estea fervendo a cachón, méteselle a camisa (forra) dunha cobra. E o potingue dáse en forma de untura en quente no peito do animal acatarrado de paso que se rezan ensalmos que saben os *zuruxaos das bestas* (manciñeiros).

Boi que espirra, o tempo revira.

Cando o tempo anda á vira, os canciles espirran. ¹²⁸

6.6. TRATAMENTOS DO MENCÍÑEIRO

A herba piniña todo mal tira. ¹²⁹

Á vaca que pare, pota de chicutate. ¹³⁰

Boi con lagartiña, manta queimada na fígoa. ¹³¹

6.7. A MORTE

¹²⁸ Podíamos pensar que, cando empeora o tempo os bois espirran e iso fai que se movan os cancís do xugo. Sen embargo parece máis axeitado pensar nunha traslación estilística pola que os cancís simbolizan o boi que leva entre eles a súa caluga.

¹²⁹ *Piniña*, tamén chamada *herba piñeiriña*, é o mirabel, planta labiada, que ten un talo que bota un zume viscoso de aspecto e olor que fai lembra-la trementina e engade que na medicina popular fanse empostas con este zume para reduci-los inchazos e para cura-las feridas.

¹³⁰ Llopiz comenta que é unha *estúpida rutina das aldeas de Ordes*, segundo información do prof. vet. Javier R. Losada. Nós non nos metemos a discutir se é ou non estúpida esta rutina (por outro lado agradable), o que si é certo é que tal práctica non se circunscribe á bisbarra de Ordes. Máis ben supoñemos que é unha acción de cariño imitada da que se fai coas mulleres paridas que máis que estúpida podería ser inútil, xa que é discutible que un animal herbívoro, como é a vaca, sexa capaz de dixer-las graxas do chocolate. Nas mulleres é distinto, por ser astrinxente e vir nelas o parto acompañado frecuentemente de problemas de estreñimento. A intención final do gandeiro debe ser compensa-lo esforzo do parizo cun alimento de elevado poder enerxético.

¹³¹ V.t. nota 110.

V.t. 14.

A quen lle morre a vaca, andivo coas malas fadas.

Ó que lle morreu a vaca, caéronlle as malas fadas.

A xiada de febreiro mata a vaca e mailo leiro.

7. O GANDO E O GANDEIRO

As cabras fan fato, vara os bois e as ovellas rebaño. ¹³²

7.1. DURACIÓN ÓPTIMA DO GANDO

Bois e criados, un para cada ano.
Criado e bois, un ano ou dous.
Criados e bois, un ou dous.
Mozos e bois de un ano *astra* dous. ¹³³

¹³² Llópez recolle este r. que é unha pura definición léxica. Curiosamente só el nos testifica a palabra *vara* pero logo precisa que debe ser erro por *piara* e estar *bois* por *porcos*. O caso é que logo cita un r. paralelo que di *O fato pr'as cabras, a bénza prá ovella e prós porcos a vara*; como ademáis os dicionarios adoitan defini-la *vara* como *conxunto de 40 ou 50 porcos que un home pode coidar vareándolle-la landra*, dedúcese que o cambio de *vara* por *piara* é innecesario. Ademais non sempre *piara* é rabaño de porcos, xa que en castelán hai o r. *No hai piara sin cabra coja*. Benza explica o Llópez como fato de gando bovino.

O boi e o criado, un ano.

7.1.1. Cantidade óptima de gando

Ben pobre é o que conta o seu gado.

Bois e abellas non empecen as devesas.

Bois, ovellas, galiñas e abellas, comprida facenda.

Familia, a que Deus dea; e gando, o que se poida manter. ¹³⁴

O que ten gando non desexa /non pide mal ano.

Pouco gado e ben farturado.

Pouco gado, pero farto.

Vale máis boi que boiada. ¹³⁵

7.1.2. Eloxio da propiedade

Á vaca alugada enxóitanlle os tetos.

A vaca emprestada, os tetos se lle secan. ¹³⁶

¹³³ Llópiz di que se refire ó que dura a vivacidade e a eficacia dun boi e dun criado. Manuel de Cacheiro, gandeiro de toda a vida, dinos que para el o ideal é te-lo boi na casa dous anos: un que se cría e outro que bota e logo xa o hai que ir cambiando por outro.

¹³⁴ Velaí un r. precursor da *Humanae Vitae* do papa Paulo VI.

¹³⁵ Contaba Ian Gibson na TV que o r. *Más vale pájaro en mano que ciento volando* en irlandés remata *que catro voando* e interpretaba que os irlandeses son menos hiperbólicos cós hispanos. Por aí pode i-lo senso deste r. Aínda que, se cadra, aquí entraría aqueloutro r. de *Criados e bois, un ou dous*, entendendo como innecesaria a multiplicidade de bois (que en galego pode ser semental).

¹³⁶ Llópiz di que é pé dun debuxo de Castelao e que alude ó abuso dos que a explotan. Non demos atopado tal debuxo.

Refraneiro galego da vaca

A vaca é nobreza, a ovella riqueza, o porco tesouro e a cabra socorro.

A vaca é ouro e o porco tesouro. ¹³⁷

A vaca é tesouro e riqueza o porco.

O que ten vaca e porco, non cubiza tesouro.

Pra o galeguiño a vaca é ouro e o porco o socorro.

Pra o galeguiño a vaca é ouro e o porco tesouro.

Pra o galeguiño a vaca é riqueza e o porco tesouriño.

Pra o labrego a vaca é ouro e riqueza o porco.

Bois, ovellas, galiñas e abellas, comprida facenda.

Percura bon arado, abelleiras e gado.

Deus che día vacas e fillos para lindalas.

Díate *Dios* corte e cortello e ovellas e bois pra encheiros.

Dios che dea vacas e ovellas e herbedás pra mantelas. ¹³⁸

Gana un bo gando pra un bo gastador.

Máis val un boi meu, cós da corte do alleo.

Máis val un boiciño dos meus, cós da corte do alleo.

Máis val unha vaca/vaquiña miña, que dúas na corte veciña.

Máis val unha vaquiña miña, que tódalas da corte veciña.

Mal lle vai á corte cando o boi vello non tose.

Mal lle vai á corte onde o boi teixo non tose/tuse. ¹³⁹

Mal vai a corte onde o boi vello non tose.

¹³⁷ Llopiz explica que é así porque a vaca vale en vivo mentres que o porco vale despois de morto, gardado na salgadeira.

¹³⁸ A ortografía que nos dá Llopiz (*herbedás*) é discutible: parece entende-la palabra como sinónimo de *prado* ou *herbal* e diso é do que se alimentan fundamentalmente as vacas e mailas ovellas, nese caso sería correcta a grafía. Pero *herbedal* parece derivar de *érbedo*, que nos dicionarios se rexistra como *érbedo*, variante de *albedo* (cast. *madroño*); e non parece que as vacas se alimenten ordinariamente dese arbusto.

¹³⁹ A tose aquí aparece en sentido figurado como símbolo da autoridade: pode *tusirle a alguén* quen ten autoridade para facelo. Lémbrese o r. *Onde o home tose, a fame foxe*.

Nun leiro estreito se unha vaca se pon atravesada ten que cagar fóra do eido.

O que bois ten, ara cando quer.

Quen bois ten, ara cando quer.

O que non ten boi nin vaca, toda a noite ara. ¹⁴⁰

Quen non ten boi nin cabra, toda a noite labra.

Quen non ten bois, antes ou despois. ¹⁴¹

Quen non ten bois, labra primeiro ou labra despois.

Quen non ten bois nin vacas, durmindo ara e, ó acordar, non arou nada.

Quen non ten bois, ou ara/labra antes ou ara dempois.

Quen non ten nin boi nin vaca, durmindo ara.

Quen non ten nin bois nin vacas, entre sonos ara e, cando desperta, herbas ten na leira.

O que non teña diñeiro, venda a vaca ó macelleiro. ¹⁴²

O que non teña pra unha vaca, merque unha cabra. ¹⁴³

O que ten gando, non pide /non desexa mal ano.

Ó que ten vaca e porco, escúsanlle os socorros.

O que ten vacas e porcos non pedirá socorro ¹⁴⁴

O que ten vacas, ben paga.

¹⁴⁰ A E. Espasa comenta *el que es demasiado pobre siempre está con desvelo y afán de ganarse la vida.*

¹⁴¹ Por rs. semellantes suponse que o verbo elíptico é *ara*; explícao Llópez porque ten que pedir emprestada a xugada a quen a teña e, así, ara antes del ou despois del.

¹⁴² Llópez explica que *macelleiro* é palabra do galego arcaico que significa o matarife ou mesmo a cortaduría e di que é un derivado de *macelo*, instrumento con que se sacrificaba a res.

¹⁴³ Cfr. fr. *La chèvre est la vache des pauvres.*

¹⁴⁴ Llópez explica que cos produtos destes animais cobre e supera tódalas súas necesidades. Este r. debeu de ser válido nos tempos de economía de subsistencia e aínda en parte nos anos cincuenta, cando Llópez redactou o seu Refraneiro, pero non hoxe, cando o labrego galego se ve forzado a competir repentinamente cos gandeiros da U.E., a non ser, abofé, que o tal gandeiro teña centos de porcos e centos de vacas.

O que vacas ten, paga ben.
O que ten vacas, de leite se farta.
 O que ten vacas, de manteiga se farta.
 O que ten vacas, de tona se farta.
 O que ten vacas, manteiga non lle falta.
O que ten vacas sabe/saberá de xatos.
O que teña abellas e vacas nada lle falta na casa
Onde brúa un boi e canta un crego non che falta un peso.
 Onde brúa unha vaca e un crego canta, nunca falta
 moeda branca.
Vaca de moitos, ben munguida/moxida/munxida e mal
mantida.
 Vaca de moitos, cómena os lobos. ¹⁴⁵
¡Ei, charelos das Chas, vendedes os bois e arades cos cas!
¹⁴⁶
 Os de Correás venden os bois e aran cos cas.

7.1.3. Labrador que non ten gando

Ben pobre é o que conta o seu gado.
Chouco, chouco, chouco, os chocallos meus e as
vaquiñas/os bois doutro.
Labrego sin gado vive sempre empeñado.
Ó que ten poucos bois, antóxanselle os chocallos.
Un labrego sin gando é como un home sin as súas partes.

¹⁴⁵ Eis rs. semellantes: *Uns por outros, a casa por varrer. Á casa de moitos donos nunca lle faltan pingueiras. Cunca de moitos, ben lambida e mal lavada.*

¹⁴⁶ V.t. nota 195.

7.2. CONSELLOS Ó GANDEIRO

Ano de herba, ano de merda.

En ano de herba, garda herba.

Araduras oito i esterco moito.

Araduras, oito; e esterquiño, moito.

Ata curto, esterca a modo, ara xusto e fondo, e collerás pan dabondo. ¹⁴⁷

Cando oias a bubela, deixa os bois e colle a gavela.

De tres cousas arrequexa o gado: de sol, de tempo e de coidado.

Sol, tempo e coidado, arrequexa o gado/arriquez ó gado.

Tres cousas quer o gado: sol, herba e pastor adoitado.

En gado rañoso non fites o ollo. ¹⁴⁸

Nas tardes de marzo recolle o teu gando.

No inverno o gando ha de estar ben mantido.

O gando no inverno ha de estar ben comesto.

O gando no inverno quer estar ben mantido.

Ó boi ampeado, sáfallo do arado. ¹⁴⁹

Ó boi cansado/canso, mollalo.

Ó boi que non poida arar, deixalo apastar.

Ó mal prado non leves o gado.

O que na estrada semea, perde o grao e os bois ampea.

O que semea no camiño, ampea os bois e perde o millo.

O que sementa no camiño cansa os bois e perde o trigo.

Quen sementa no camiño, cansa os bois e perde o trigo.

¹⁴⁷ En moitos lugares o trigo denomínase *pan*.

¹⁴⁸ Llopiz explica que o consello se debe a que estará cheo de carrachas e moscas.

¹⁴⁹ V.t. nota 125.

¹⁵⁰ Xaquín Lorenzo comenta: *refrán inspirado na parábola dos Evanxeos na que se fala da sementeira do grao* (Mt 13,3 ss.).

O queixo e o barbeito, en abril ou maio sea feito.

Quen en todo arroprou, nunca cos bois arou. ¹⁵¹

Quen todo o mirou, nunca con bois/boi arou.

Saúde e sol, coido e temporal enchen o curral ¹⁵²

Soalleira e bon chan locen o gado que non prado sonado.

Sol, tempo e coidado, arriqueixa o gado/arriquez ó gado.

Se queres ter bo prado, mal pacido e ben gadañado.

Se queres ter boi gordo, arado estreito e timón groso.

Si queres ó boi gallardo, lévao ó lameiro entre febreiro e maio.

Si queres ó boi gallardo, líndao de febreiro a maio.

Si queres xato matoco, déixao folgar e que coma moito. ¹⁵³

Si ¹⁵⁴ queres xato pra o coitelo, déixao folgar no lameiro.

7.3. ACCIÓNS DO GANDEIRO

7.3.1. Prender ou ceiba-lo gando

A gado bravo, corda longa.

Castrón, touriño e can de traba, corda forte e curta que non larga.

Corra a touriña mentres ature a cordiña.

O boi, pola corda; e o home, pola boca.

¹⁵¹ Llópez explica que as colleitas están encomendadas á Gracia Divina, porque son tantas e tan adversas as continxencias que, se se pensa moito, ninguén se metería a labrego. Aquel que se pare moito a escolle-lo mellor, ó final nunca fai nada.

¹⁵² *Temporal* aquí é tempo axeitado.

¹⁵³ V.t. nota 312.

¹⁵⁴ V.t. nota 313.

O home, pola palabra; e o boi, pola corna.

7.3.2. Muxir

A vaca boa, que dea unha canada de leite pouco importa, si de unha patada a deborca. ¹⁵⁵

A vaca, canto máis se munxe, máis grande ten o teto.

Canto máis se munxe a vaca, máis os tetos se lle agrandan.

Canto máis se munxe a vaca, máis remollo saca.

Canto máis se munxe a vaca, máis se lle aguza a teta.

Canto máis se munxe a vaca, o teto máis se lle agranda.

Inda máis se muxe a vaca, máis teto saca.

¡Dá, vaquiña, dá, que é pra unha necesidá!

¡Ei, miña xatiña! que te hei de muxir cando sexas vaquiña.

Non múxa-la vaca que teña pouco leite.

Non se pode fiar e muxir ó mesmo tempo.

O leite sae do moxo e non do óso.

O que merca boi por vaca, ó muxir se deprecata.

O que non munxe marelá, non fai queixo nin manteiga.

O que queira leite, que o munxa.

¿Queres leite? - Dille á vaca que cho deite.

Vaca acalumada déixase muxir. ¹⁵⁶

Vaca falagada, vaca munxida.

Vaca de moitos, ben munguida /moxida /munxida e mal mantida.

¹⁵⁵ V.t. nota 393.

¹⁵⁶ *Acalumada* é aloumiñada no lombo e nos cadrís; a vaca así aloumiñada déixase muxir mellor. Este r. ten variantes substituíndo o primeiro adxectivo por *afagada*, *agarimada*, *aloumiñada*, *ameiroada* e *axeitada*.

7.3.3. Arrecada-lo gando

V.t. 3.1.3., 7.5.1., 13.3.

A boi vello non lle busques abrigo. ¹⁵⁷

A muller e a vaca, con día para a casa.

Abala, pastor, cas costas ó sol. ¹⁵⁸

Cando se vai o sol, torna o pastor.

Ó solpor, abala, pastor.

Cada carreteiro sabe onde garda os seus bois.

Cada labrego sabe onde garda os bois/o gando.

No couto millor se acada a vaca que o touro.

O pastor descoidado á posta do sol busca o gando.

7.3.4. Limpa-la corte

¹⁵⁷ *A boy velho non lhi busques abrigo*, r. inserto nun poema medieval de Pero da Ponte *Cancioneiro da Vaticana* (1162) no seguinte dístico: *E, porén, diz o verv'antigo: la boy velho non lhi busques abrigo*.

Este r. aparece tamén en versos de Johan Soares Coelho (C.V. 284). É sabido que a poesía medieval galega conservada en Portugal ou Italia presenta grafía aportuguesada, cousa que non se dá nas copias que non proceden de Portugal (*Cantigas de Santa María e Pergamiño Vindel* cos poemas de M. Codax).

¹⁵⁸ Llópez explica que este é un caso de r. galego que mal apropiaron os casteláns e que se ve en que non entenderon o senso da palabra *abalar* (descender, baixar); recomenda que cando o sol lle dea ó pastor no lombo e á altura del, é dicir, ó solpor (como din rs. paralelos) é cando debe baixar do monte e acomoda-lo gando. Os casteláns danlle o senso de 'conducir, guiar' co que non dan atopado o senso do r.

Cando marchan os bois, baléirase a corte. ¹⁵⁹

Cando saen os bois, a corte baleirou.

Cando saen os bois, límpase a corte.

Onde non hai bois, limpa estará a corte.

7.3.5. Xungui-la vaca

V.t. 7.3.8.1.

Moito madruga Xan de Gadella, moito madruga e ben tarde aparella. ¹⁶⁰

Moito madruga Xan da Gardela /Guedella, moito madruga e tarde aparella.

Xan das guedellas, cedo madrugas e tarde aparelas.

O que non xungue bois, carro non deborca. ¹⁶¹

7.3.6. Poñe-la segunda xugada

Catro bois nun carro ben tiran pra arriba e millor tiran pra abaixo.

Catro bois nun carro, se ben turran pra arriba, millor turran pra abaixo.

7.3.7. Desxunguir

¹⁵⁹ Este r. parece tautolóxico pero non o é porque outros paralelos permiten saber que aconsella en tal ocasión tira-lo esterco da corte.

¹⁶⁰ V.t. nota 412.

¹⁶¹ Llópez explica que a todo carreteiro lle dá a volta o carro algunha vez.

V.t. 12., 13.10., 13.12., 14.

Boi ceiba pero onde ti o vexas.

Boi ceiba, mais anda ti ás beiras.

Bois ceiba, mais á túa beira.

Boi ceibe ben que se lambe. ¹⁶²

Boi solto de seu se desata.

Cando oias a bubela, deixa os bois e colle a gavela.

Se o arco da vella se pon a poñente, colle os bois e vente; se o arco da vella se pon a raiante, pica os bois para diante.

7.3.8. Chama-lo gando

V.t. 12.

Afalando ás vacas, sácase avante a xugada.

Afalando ós bois, ándase camiño. ¹⁶³

Arco da vella por levante, fálalle ós bois para adiante.

As maldicións fanlle /danlle lustre ó boi. ¹⁶⁴

Cando o carreteiro dá gracias a *Dios*, mal lle vai ós bois.

En perigo andan os bois, cando o carreteiro dá gracias a *Dios*. ¹⁶⁵

Mal anda o carro, cando o carreteiro lle prega ós santos.

Mal andan os bois, cando o carreteiro dá gracias a *Dios*.

Mal lle vai á parella, cando o carreteiro a *Dios* se encomenda.

Con pequena aguillada non se guía ben a xugada.

Ó boi de boa andada, máis lle fai afalando que coa aguillada.

¹⁶² V.t. nota 397.

¹⁶³ Llópez cita paralelo inglés *Step after stop the ladder is ascended*.

¹⁶⁴ Aplícase cando se oen maldicións inxustas ou en boca de necios.

¹⁶⁵ Os carreteiros adoitan ser mal falados e blasfemos.

Ó boi de moito andar, pouco se ten que afalar.
O que vai no carro, mal afala ós bois. ¹⁶⁶

7.3.8.1. Voces para chama-lo gando

Arco da vella ó raiante, ¡ei, boi! ¡ei!, pra adiante.

Arco raiante, ¡ei boi para adiante!; arco ponente, colle o boi e vente.

¡Arre, boi! ¡Arre, vaca! ¡Arre, romeira! Istos son os tres berros do carreteiro.

¡Atei, boi! ¡atei, vaca! ¡atei, luceiro! Son as tres verbas do carreteiro.

¡Ei, boi! ¡Ei, vaca! ¡Ei, romeiro! Estas son as tres verbas do carreteiro.

Cando xungo os bois ó carro, sempre digo "¡Dios diante!".

Cando chego á carreteira: "¡Ei, moreno, tira avante!".

¡Ei, boi, ei! Chama ti que eu falarei.

¡Ei vaca, ei! Por o lugar arriba vai encher de uces a barriga.

Ó boi que bebe, non fai falta "¡ó quichú!". ¹⁶⁷

¡Queda, loba/toura! Deixa comer á outra. ¹⁶⁸

¡Queto, lobo! deixa comer ó outro.

¡Tei tei! -Afala ti que eu aguillarei. ¹⁶⁹

¹⁶⁶ Llópez explica que ós bois hainos que ir estimulando diante deles e só na arada se coloca a aguillada detrás deles.

¹⁶⁷ Llópez di que *¡Ao quichú!* é frase empregada polos Vaqueiros para anima-lo gando.

¹⁶⁸ Llópez explica que tal se lle di ás vacas que, estando ó xugo, comen tanto que non deixan comer ás outras.

¹⁶⁹ Parece resposta retranqueira do boi ás chamadas ó esforzo que lle fai o gandeiro.

7.3.8.2. Estimula-lo gando

V.t. 12.

Andada, máis fai afalando que a guillada.

Ó boi de boa andada, máis lle fai afalando que coa aguillada.

Ó boi que ara, por detrás a aguillada.

O que vai no carro, non tanxe os bois.

O touro, cando o aferretan, como o demo a fuxir pega.

7.3.9. Accións relacionadas coa alimentación

A galiña e a vaca polo bico se cata ¹⁷⁰

Á noite bota o teu gado na herba do prado.

A vaca do meu amo, cando non come herba, trai o leite no rabo.

Da barriga puxa o boi. ¹⁷¹

En inverno o gando sobre todo ha de estar ben alimentado.

No inverno mormente o gado ha de estar ben alimentado/ farto/ farturado.

No inverno sobre todo o gando ha de estar ben comido.

O gando no inverno ha de estar ben comesto.

O gando no inverno quer estar ben mantido.

O boi correndo vén ó chamado de quen o mantén.

Vén o boi ó chamado do que lle dá a presa.

O home da vaca e o boi da abada. ¹⁷²

¹⁷⁰ Se se lle dá ben de comer, produce.

¹⁷¹ Llópez explica que a forza do gando bovino radica na testa pero para que esta forza sexa completa cómpre unha boa alimentación.

¹⁷² O home aliméntase dos produtos da vaca e o boi precisa tamén do penso, ese suplemento alimenticio que a muller lle leva na abada ou mandil.

7.3.10. Outras accións do gandeiro

Aínda a vaca non pariu e xa lle queremos pór o vitillo ó xato. ¹⁷³

Non lle tápe-la boca ó boi que remoe /debullá. ¹⁷⁴

Ó boi que remoa non lle tápe-la boca.

Para o carro e mexaranche os bois.

Se insemína en crecente, é diferente. Se insemína en mingoante, é semellante. ¹⁷⁵

7.4. TRABALLO DO GANDO

7.4.1. A xugada

En toda aldea, catro bois son dúas parellas.

O boi que alza e o boi que abaixa non fan boa xugada.

Quer parexa boa, quer mala, o boi arador sempre ara.

Tira máis pelo de cu que xunta de bois.

¹⁷³ V.t. nota 411.

¹⁷⁴ *Debullá*: remoe.

¹⁷⁵ Este r. alude ó sexo das crías que nacen por insemínación e parece indicar que, se se insemínan en mingoante, saen de sexo *semellante* (¿ó da nai? ¿ó da cría anterior?). Referido ós nenos Mariño Ferro dá outro r. parecido pero aquí a semellanza ou diferenxia refírese claramente ó sexo do irmán anterior: *Si nace no mengoante, o outro que veña sale igualante; si nace no crecente, sale diferente.*

7.4.2. Arar

V.t. 3.1.3., 4.4., 7.1.2., 10.2.1., 12, 13.5., 13.10., 14.

A fouce, no prado; e o boi, no arado.

¿A onde has de ir, boi, que non ares?

¡A onde irá o boi que non are, xa que arar sabe!

¿A onde irás, boi, que non labres?

¿Onde irá o boi que non acamboe?

¡Onde irás, boi, que non ares!

¿Onde irás, boi, que non ares? A Casares. ¹⁷⁶

Á parella que ben ara, nunca falta quen a tanxa. ¹⁷⁷

A vaca do pobre traballa /anda a dúas mans. ¹⁷⁸

O boi do pobre máis traballa do que come.

O boi do pobre: o máis traballado e o que peor come.

Á vaca vella aguzarlle a rella. ¹⁷⁹

Á vaca vella aliviarlle a rella.

Ara, ara, *astra* que os bois digan "¡Para!"

Ara, boi, e collerás millo.

Ara o boi pra que outros (bois) coman. ¹⁸⁰

¹⁷⁶ Casares é un lugar da prov. de Ourense que precisamente carece de terra arable.

¹⁷⁷ Llópiz explica que *tanxer* é tocar, *templar los bueyes con el pértigo*.

¹⁷⁸ Llópiz explica que *a dúas mans* quere dicir que ara, cría, dá leite e tira polo carro sen descansar nada. Sen embargo, parécenos que é outra a explicación correcta. Unha vaca afaise a andar só por unha man, pola esquerda ou pola dereita, poida que pola man na que a xunguiron a primeira vez; o rico, que ten moitas vacas, ten vacas que andan pola esquerda e vacas que andan pola dereita. Pero a vaca do pobre, que por pobre non ten onde escoller, ten que andar polas dúas, pola que faga falta, sen poder manifesta-la súa preferencia.

¹⁷⁹ Recomenda este r. afía-la rella do arado para aforrarlle esforzo a unha vaca vella.

Arar fondo e sementar á cima, botar ben esterco e auga por riba.

Ata curto, esterca a modo, ara xusto e fondo, e collerás pan dabondo. ¹⁸¹

Are o meu boi polo folgado e o teu polo gabado. ¹⁸²

Boi bravo, rego largo.

Boi feito fai o barbeito co suco dereito.

Boi feito /testo, boa envelga de rego dreito

Boi fermoso non é pró traballo. ¹⁸³

Boi fraco con ósos labra.

Boi galego, que decrúa o monte pra o proveito alleo. ¹⁸⁴

Boi vello non olla o rego. ¹⁸⁵

Boi vello polo uso ara.

Bois novos, rego /sulco torto. ¹⁸⁶

Bois vellos con canga nova, envelga torta. ¹⁸⁷

Laboura acabada, bois á branda.

Laboura /Labra feita, bois ó monte.

Mal pra o carro, pior pra o arado. ¹⁸⁸

Mentras ande na leira o xugo, que ande na casa o fuso.

¹⁸⁰ V.t. nota 369.

¹⁸¹ Xeralmente ó trigo denomínase pan.

¹⁸² Afirmo este r. que a terra repousada dá máis froito que a que se sementa tódolos anos, anque sexa de máis calidade.

¹⁸³ V.t. nota 372.

¹⁸⁴ V.t. nota 369.

¹⁸⁵ Llópiz explica que é unha hipérbole dos refs. *Boi vello, rego dreito, Boi vello polo uso ara* e similares, figurando que xa non precisa mirar para o rego anterior para leva-lo arado paralelo.

¹⁸⁶ R. que se contrapón a aqueloutro que di *Boi vello, suco dereito*.

¹⁸⁷ Llópiz explica que *envelga* é o rego que se vai abrindo co arado paralelo ó rego anterior.

¹⁸⁸ Llópiz compárao con aqueloutro que di *Boi que non val pra o carro, val pra o arado* e di que o de Saco está máis en razón, porque o arado quere bois corpulentos e animosos.

Refraneiro galego da vaca

- Namentras o boi traballa, a vaca no campo apasta.
No arado faise o boi.
No arado vese o bon boi.
Non áte-la boca ó boi que traballa. ¹⁸⁹
Non lle ates a boca ó boi que anda arando.
Ó boi adoito, térmalle a teiró que che ara solo. ¹⁹⁰
Ó boi, cando ara, non lle olles prá cara.
Ó boi que ara non lle míre-la cara.
Ó boi que ara, non lle mires prá cara. ¹⁹¹
Ó boi que ara, por detrás a aguillada.
Ó boi velo ire e á vaca vela vire.
O boi, grande, are ou non are.
O boi máis vello panda por ser mal labrada a horta.
O boi, pra arar; o paxaro, pra voar; o peixe, pra nadar; e o home, pra traballar.
O boi, pra que are; o home, pra que traballe; e a muller, pra que garde.
Ó boi que non poida arar, deixalo apastar.
O boi termente atura a semente. ¹⁹²
O boi turra do arado, mais non é do seu agrado.
Puxa o boi polo arado, mal do seu grado. ¹⁹³
O boi vello a gatuñeira tira dos regos.
O boi vello a uña gata escoalla do rego. ¹⁹⁴

¹⁸⁹ V.t. nota 370.

¹⁹⁰ *Termarlle a teiró* é agarrar con forza na rabela do arado para que finque ben a rella.

¹⁹¹ Llópiz explica así: *Porque, si se le mira, suele inquietarse y tira mal del arado y además porque el estímulo, a (sic) de venir desde atrás al buey que tira afanoso hacia adelante.*

¹⁹² V.t. nota 32.

¹⁹³ Cfr. *Laborem nemo libenter suscipit* (ninguén afronta un traballo de boa gana).

¹⁹⁴ A *uña gata*, tamén chamada *gatuñeira* ou *detenbois* (*Ononis repens* ou *Ononis spinosa*) é unha leguminosa, moi rastreira, frecuente en

- O boi vello afonda o arado e arrinca as raíces do prado.
Ó boi vello asáñao o rego.
Ó solpor esforrica/cágase o boi na teiró.
Os de Correás venden os bois e aran cos cas. ¹⁹⁵
¡Ei, charelos das Chas, vendedes os bois e arades cos cas!
Paifoco de bos rellos para parella de bois vellos. ¹⁹⁶
Pegada tras pegada vai o boi facendo a ara. ¹⁹⁷
Peicada a peicada vai o boi facendo a labra.
Pra enfora-lo pan, quer o boi tremar.
Pra o pan engraiar, ha de o boi tremar. ¹⁹⁸

terras de labor, con raíces que profundizan moito e que se ramifican rapidamente polo subsolo, absorbendo polas raíces elementos que precisan as prantas sementadas e prexudicando así a sementeira; esas raíces son moi resistentes e dificultan o traballo do arado que precisa bois fortes capaces de arrinca (*tirar dos regos, escoallar*) e hábiles. Como esta habilidade se colle co tempo, este traballo fano ben os bois vellos namais. A E. Espasa comenta o equivalente r. castelán da seguinte maneira: *Aconseja no despreciar sistemáticamente las cosas antiguas, que á veces son mejores que las modernas.*

- ¹⁹⁵ Este r. cita un lugar da zona do pl. en *-ás* collido para rimar con *cas* (Correás é lugar da parroquia de Fraialde en Pol, LU) e, pola mesma, podíase aplicar ós de Correás, lugar de Vinseiro (A Estrada, PO) rimando con *cans*. O r. seguinte é un paralelo que testemuña que esta broma tamén lla fan os de Medeiros ós das Chas e da Granxa (Monterrei, OU) chamándolles despectivamente *Charelos* e berrándolles dende a outra banda do río Búbal: *¡Ei, charelos das Chas, vendedes os bois e arades cos cas!* Notable aliteración do ese.
- ¹⁹⁶ Llópez explica que *Paifoco* ten aquí aínda o valor primitivo de coidador do gando (el di en cast. *gañán*) e que *ter bos rellos* é ter boa musculatura e resistencia; engade que os bois vellos, ademais da súa perfecta adaptación a calquera clase de aparello e traballo, renden máis cós bois novos ou pouco afeitos; correspóndelle polo tanto un coidador tamén forte coma eles.
- ¹⁹⁷ Llópez explica que *pegada* é a marca que o pé deixa no chan, a *pisada*.

Pra o pan engraiar, o boi ha tremar.

Pra o pan formar, quer o boi tremar.

Quen con bois arou, moito traballou.

Quen en todo arroprou, nunca cos bois arou. ¹⁹⁹

Quen todo o mirou, nunca con bois/boi arou.

Quer parexa boa, quer mala, o boi arador sempre ara.

Se non araras cos meus bois, non saberías dos meus doos.

²⁰⁰

Se queres ter boi gordo, arado estreito e timón groso.

Si o boi ollara a derradeiro, non falaría /diría mal do labrego. ²⁰¹

Un boi non fai máis que un ronsel. ²⁰²

7.4.3. Turrar do carro

V.t. 3.2.6.

*Astr'*onde chega o carro chegan os bois.

Boi vello, sólo cos ósos puxa o carro.

Deica abaixo, sin bois andan os carros.

Pra abaixo, calquera boi turra.

¹⁹⁸ Neste r. parécenos que hai un caso de hipérbaton: o suxeito intercalado entre as diferentes palabras que forman o verbo e que ERG (s.v. *do*) interpreta erroneamente como un caso de non contracción por tratarse de preposición máis pronome persoal. *Engraiar* é formarse ou desenrolarse o gran ou semente nas plantas, especialmente no trigo (pan), centeo, cebada, millo, etc.

¹⁹⁹ V.t. nota 151.

²⁰⁰ V.t. nota 392.

²⁰¹ Llópiz explica que o pobre labrego consome as súas enerxías na dura laboura do arado, tralo que segue os movementos do boi ou da vaca que tiran pola rella.

²⁰² V.t. nota 376.

Tira máis pelo de cu que xunta de bois.
Máis tiran dúas tetas que dúas carretas

7.4.4. O carro

Carreiteiro que non unta o carro, os bois non tiran.

Quen o carro unta, ós seus bois axuda.

O que ha de canta-lo boi ten que ilo cantando o carro. ²⁰³

O que han canta-los bois, vaino cantando o carro.

O que o boi non pode cantar, cántao o carro.

O que non ten carro nin bois anda denantes ou andará despois.

7.5. A CORTE E OS TREBELLOS DO GANDEIRO

7.5.1. A corte

V.t. 3.1.3., 7.1.2., 7.3.4., 9., 13.11.

A boi vello non lle múde-lo cortello.

A vaca de boa teta véndese na estreveira. ²⁰⁴

²⁰³ A E. Espasa comenta un paralelo semellante así: *denota que lo que uno pudiera hacer con fundado motivo, lo hace otro sin causa ni fundamento.*

Refraneiro galego da vaca

Antes de compra-lo becerro, face-lo cortello.

Antes de merca-lo becerro, facerlle o cortello.

Antes de merca-lo becerro, fai o cortello.

Gando na corte, pouco leite e queixo forte.

O boi na súa corte ben se delambe. ²⁰⁵

Ó boi vello non lle búsque-la corte, que xa che dará el coela.

Ó cheiro da presa a vaca brúa/brada na estreveira.

Tarde ou cedo o gando vai prá corte ou pró cortello.

A cama

Na corte estrame nova e o viño á cova. ²⁰⁶

Soalleira e bon chan locen o gado, que non prado sonado.

Solteira sin lume, vaca sin estrume.

O esterco (V.t. 7.4.2.)

A caste da horta sai da corte pola porta.

A herba que come o teu gado ca esterca faiche bo pago.

Abona e non estremes.

Esterca e non poñas marcos.

Antes falte a palabra na praza que o esterco na corte.

Araduras oito; i esterco, moito.

Araduras, oito; e esterquiño, moito.

²⁰⁴ Llópez di que é porque a sona de dar bo e moito leite fai que moitos queiran vila mercar xa na corte e explica que a *estreveira* é o lugar da corte onde se moxen as vacas: alí a vaca que é boa encherá a canada do leite.

²⁰⁵ Ben está. Significado distinto dos semellantes *O boi solto ben se delambe*, porque aquí o que explica ese benestar é o estar no propio territorio.

²⁰⁶ *Estrame* e *estramento* é a cama de palla ou toxo que se bota pola corte para descanso do gando e que as deposicións do gando axiña o transforman en xurro ou en esterco, abono de excelente calidade, que hai que sacar cada pouco para aproveitalo e para hixiene da corte.

De millor palla fixen eu esterco.

Esterca e traballa e terás boa anada

Esterco de charamela todo é candeia. ²⁰⁷

Esterco de charamela, todo é purrela.

Esterco de feito, grao polo peito.

Esterco de folla, grao pola trolla. ²⁰⁸

Esterco de palla, esterco de nada.

Esterco de palla, grao pola barba.

Esterco de silva, grao pola crisma.

Esterco de xesta, grao por enriba da testa.

Fai esterco todo o ano, que non será sobrado.

Pra estercar fíxose o esterco.

Tanto val unha nevada coma unha boa esterçada.

²⁰⁷ *Charamela* é un dos moitísimos nomes da folla do pino, que non ten gran calidade para a esterca pero arde moi ben no lume.

²⁰⁸ O significado da palabra *trolla* é escuro. Noutros refraneiros aparece como *tolla* (e dásele o significado de xeonllos), noutros como *troila* (que pode ser simple errata). Pensado, J.L. publicou un artigo (*O esterco de folla...* La Voz de Galicia 21.9.1986) adicado a analiza-lo posible significado do vocábulo *trolla* e despois de analiza-las variantes coñecidas e mesmo o significado miñoto de *medida de capacidade*, aventura a hipótese de que debe de estar por *rolla* (tampón no baldón do barril) porque a serie dos rs. do esterco alude a unha altura diferente:

Esterco de feito, grao polo peito

Esterco de palla, grao pola barba

Esterco de silva, grao pola crisma

Esterco de xesta, grao por enriba da testa.

O refraneiro inédito de Llópez dá un novo significado para *trolla* que é o de paleta do peito, esternón. De ser certo, o esterco de folla equipararíase en calidade ó esterco de feito, é dicir, sería o de menor calidade de todos.

Sen embargo lembremos que *trollar* é en Irixoa (C) botar unha vaca as patas cara á fóra ó andar. Lamentablemente Llópez desta vez non cita procedencia e só nos queda lembrar que *trollo* é en moitos outros lugares de Galicia, lameira, barrizal (nótese o dito *¡En trollos peores xa me teño visto!*).

O presebe

Boi vello ó que se lle troca o palleiro, no novo deixa o pelexo.

Ó boi vello non lle múde-la corte.

O boi vellouqueiro conoce o seu amo e o seu come-deiro. ²⁰⁹

Por santa Cecilia, o boi á cibeira. ²¹⁰

7.5.2. As vasixas

V.t. 7.3.2., 13.7.

A vaca boa, que dea unha canada de leite pouco importa, si de unha patada a deborca. ²¹¹

Non é mester canada/gamela: pra vaca de pouca leite abonda cunha caneca. ²¹²

Vaca con fartura, canada con nasura. ²¹³

Vaca de Ponferrada, moito ubre e pouca canada.

Vaca gabada non enche a canada.

7.5.3. A aguillada

²⁰⁹ Mesmo os irracionais apréndennos a sermos agradecidos.

²¹⁰ Santa Icíá é o 22 de novembro: nese tempo xa van feitos os traballos agrícolas que precisan bois e estes xa levan un tempo descansando por gándaras e montes; os fríos sucesivos poden facerlle mal ó gando e por iso se aconsella recollelo na corte, onda o presebe (*cibeira*).

²¹¹ V.t. nota 393.

²¹² *Canada* e *gamela* son tina de madeira para muxi-las vacas mentres que *caneca* é unha pequena vasixa de barro.

²¹³ V.t. nota 293.

V.t. 7.4.2.

Antes aguillada que boi.

Máis val ser boi do que carro, e aguillada antes do que boi.

Cativa a vaca que non sinte a guillada.

Cativo boi, o que non sinte o ferrón.

Pobre do boi que non sinte o ferrón.

Con pequena aguillada non se guía ben a xugada.

Ó boi farón, pouco lle presta o ferrón. ²¹⁴

Ó boi pousón, pouco lle importa o aguillón.

Ó boi rouceiro pouco lle presta a guillada.

Ó boi rabelón/rebelón, aguillón. ²¹⁵

Prega a san Antón mais non deixes a guillada dos bois. ²¹⁶

Tanto fixo meu pai coa aguillada dos bois que pariu miña nai nove meses despois.

7.5.4. O xugo

V.t. 7.4.2., 12.

Ó boi vello, xugo novo.

O xugo do carreteiro debe ser de salgueiro.

O estrobo

Arrenego do sobeo no que non puxa o boi vello.

²¹⁴ V.t. nota 52.

²¹⁵ V.t. nota 53.

²¹⁶ Taboada Chivite di que a *madeira máis dura e que millor se conserva é a cortada na primeira sesta feira de lua cheia; a pior en lua nova. En xeral convén faguelo en lúa vella pra que teña flexibilidade*. Lembremos aqueloutro r. *En mingunte de xaneiro corta o madeiro*.

¡Malia do sobeu no que non turra o boi vello!
Boi vello faise ó meu subeu e ó teu. ²¹⁷
Mentras dobras creban, bois non aran.
Mentras loras quebran, bois descansan. ²¹⁸

A pioga

De coiro alleo, boas piallas (se fan). ²¹⁹

7.5.5. Outros trebellos do gandeiro

***Vetillo* (V.t. 14.)**

Ó boi que macha/malla, non lle poñas fuciñeira. ²²⁰

***Pexa* (V.t. 8.4.)**

Boi apexado non pasa o valado.
Boi co acabramo non deixa o prado.

²¹⁷ *Subeu* ou *sobeo* é o estrobo. O boi vello axéitase ben ó cambio de tipo de xugo, cousa que non soportaba cando era novo. Llópez di: *El buey, muy acostumbrado cuando viejo al cambio de coyundas, ya no padece lo que de joven, cuando por la clase de trabajo o nueva comarca donde le llevan ha de sujetarse a otros sistemas de yugo.* Sen embargo o propio Llópez cita un r. contrario: *Bois vellos con canga nova, envelga torta.*

²¹⁸ A *lora*, *loro* ou estrobo é un vencello, xeralmente de coiro ou verga, que suxeita o xugo á cabezalla do carro ou do arado. Por iso, cabe unha explicación non metafórica, coma a que dá Llópez: se a lora quebra, os bois poden descansar.

²¹⁹ V.t. nota 388.

²²⁰ *Machar* e *mallar* significan remoer; *fuciñeira* é o vetillo.

Boi trabado, non salva o valado.

Choca (V.t. 3.1.1., 7.1.3.)

A boi vello, chocallo novo.

A boi vello, ¿pra que chocallo?

A pequeno almallo, gran/grande chocallo.

A pequeno almallo, pequeno chocallo.

Boi con chocallo non se perde polo atallo.

Boi sin chocallo pérdese no prado.

Boi sin chocallo pérdese polo atallo.

Pra que non se perda o almallo, ponlle ó pescozo o chocallo.

¿Chincla o chocallo? Logo pasa o gado. ²²¹

¿Sona o chocallo? Gado vén.

Chouco, chouco, chouco, os chocallos meus e as vaquiñas/os bois doutro.

Onde vai o chocallo vai o fato.

Quen bois perdeu, chocallos se lle antollan.

Quen perde o boi e atopa o chocallo, xa non perdeu tanto.

Xurden os chocallos primeiro que os almallos.

7.6. ALIMENTACIÓN DO GANDO

7.6.1. Alimentos en xeral

Ó boi cansado trócalle o ciballo.

Vén o boi ó chamado do que lle dá a presa.

²²¹ Cadra co cast. *¿Nos ladran? Luego cabalgamos.*

7.6.2. O prado

V.t. 4.2.2., 6.2., 8., 13.1., 13.3., 13.5.

A terra que non se cobre de herba non é boa nin prá vaca nin prá ovella.

Boi de moito lameiro, tremón e choqueiro. ²²²

Boi de moito prado nunca anda sano.

Boi de prado, nunca está sano.

Boi vello faise novo no lameiro. ²²³

Boi vello folga/refolga no lameiro.

Pra o boi vello, verde lameiro.

Cal é o herbado, tal é o gado.

Cal é o pasto, tal é o fato.

Coida o prado e terás gado.

Deita o teu gando na herba do teu prado.

Depois de morto o meu boi, non naza a herba no prado.

Do lameiro malo ergue o teu gado.

Do lameiro malo, alza-los bois.

Do mal lameiro ¡isca o gado, pegureiro!

Do prado cativo, erguede os bois.

Ó mal prado non leves o gado.

Méntra-lo prado enverdez, boi parez.

Sol e boa herba fan o bon gado que non pegureiro sonado.

Sol e boa terra fan ó bon gado que non o herbal sonado.

7.6.3. A herba

V.t. 1.1., 7.5.1. (O esterco)

Boi de prado non quer molime segado.

²²² V.t. nota 111.

²²³ Alude á pel lustrosa que volve adquirir, cando deixa de traballar e folga na rica herba

Boi do prado rexeita o molime seitado.
Boi vezado ó prado non quer batume segado.

Herba que non come o gando

A herba que non a come o faco, tampouco lla días ó gando.
A herba que non está pra o faco, tampouco hai boi que a coma.
A herba ruín non a come o gando.

A herba seca

Herba pallarega non a quer a marela. ²²⁴

A palla (V.t. 3.2.6., 4.1., 13.14.)

Boi de palla, besta de herba e home de verba, todo é merda.
²²⁵

¡Deita palla ó boi, Gonzalvo, deita palla ó boi! ²²⁶

O boi come a palla e os ratos o millo.
Presas de palleira non lle peta á marela.

7.6.4. O penso, farelo, grans, etc.

Boi que come fariña, non cansa.
Ó chamado acode o boi do que lle dea a pación.
O maínzo que espiga antes de san Bartolomeu, é meu; o que espiga despois, é dos bois.

²²⁴ Llópez explica que *herba pallarega* é a ración de herba seca que se tira do palleiro para llela dar ás vacas e que sempre lles gusta menos cá herba fresca.

²²⁵ Un boi alimentado só con palla nunca será un animal forte para o traballo.

²²⁶ V.t. nota 383.

Refraneiro galego da vaca

O millo que barbea denantes de san Bartolomeu, é meu;
o que barbea despois, é dos bois.

Pedro Benavente Jareño e Xesús Ferro Ruibal

8. O PASTOREO

V.t. 7.6.2., 8.6., 13.2., 13.13.

A vella conta unha hestoria e o vaqueiro unha vitoria.

As farfaliñas do zarrón polo serán boas son. ²²⁷

Asembra de pastores, perda pra os señores. ²²⁸

Cando cantan os pegureiros, rabeian os amos.

Cando arraia o soalleiro, quenqueira é pigoreiro; cando o inverno vén, xa non hai quen.

Co vrançiño é bo calquer goriño, ca iauga e a neve cata quen cho leve. ²²⁹

²²⁷ Llópiz explica que *farfaliñas* é a comida lixeira que fan os pastores e que *zarrón* é *coro de rabadanes venidos para comer*.

²²⁸ *Asembra* é mesta ou asemblea de pastores que adoita rematar nunha comida á base das reses do rabaño.

²²⁹ Llópiz di que *goriño* é diminutivo de pegureiro (se é certo será un dim. irregular); explica que calquera pastor resiste a fatiga pero no inverno é moi difícil encontrar pastor comprido.

Polo vran calquer pastor é barragán, polo inverno
míralle o pelexo.

Cando chove e fai sol, alegre está o pastor. ²³⁰

Cando chove e fai sol, ledó anda o pastor.

Cando neva na serra, sexa pastor quen o desexa.

Cando neva, sexa pegureiro quen quera.

Cando neva, sexa vaqueiro quen quera.

Cando neve na serra, sexa pastor quen queira.

Cando neve, sexa vaqueiro quen o terme.

Nin con neve sexas vaqueiro nin de roín sexas servidor.

De vacas falan os vaqueiros e de vento os mariñeiros.

De ventos fala o mariñeiro, de vacas o pegureiro.

De vello, vacas gardar, pouco durar.

O que queira co vello acabar mándeó de inverno ó
monte á gardar.

Deixa o pegureiro as vacas, mentras a *molina* non para. ²³¹

Fonte de vaqueiros no inverno ten auga; no vran é
cagalleiro.

Máis quero ser vaca que vaqueiro.

Non todo o que leva pelica é pegureiro.

O fillo do pegureiro non se cría sin laieiro.

Ó pastor que moito se gaba, o demo lle linda as vacas. ²³²

Ó pegureiro vello, fato pequeno. ²³³

²³⁰ Llópez explica que é porque reverdecen os prados e vai haber leite
co que se fai o queixo.

²³¹ Llópez explica que *molina* está por *moliña*, chovisca que cae
incesante e que tanto molesta ós pastores.

²³² Expresa o difícil que resulta lindar ben as vacas en Galicia, polo tipo
de pastos que lles hai que procurar, para que non se metan en
minifundios e devesas, para que non caian por barrancos, para
tornárlle-los animais que as atacan e para que fuxan dos sitios
intrincados, etc.

²³³ Llópez di que este r. é complementario daqueloutro *Anos poucos pra
ovellas moitas*, xa que os fatos grandes esixen xente nova que poida
andar ben e correr moito.

Ó portelo do pastor chamou a fame e non entrou. ²³⁴

Ó que veña do maroto e ó que veña do xaldo para a braña do vaqueiro, miña parte douna ó díaño. ²³⁵

Onte vaqueiro e hoxe cabaleiro.

Peguriño novo linda mal o gado.

Xente nova non garda o gado.

Por mal pegureiro se teña o que non troca de herbeira.

Vaqueiro e cocho invernizo, *Dios* non vos fixo. ²³⁶

Vaqueiro e porco invernizo, o demo vos fixo.

Vaqueiro pola neve e porco con frío, o demo que os leve.

Vaqueiro pola neve, que o demo o leve.

8.1. PACER

V.t. 13.3.

Boi forte e vezado tira/saca a meica do prado. ²³⁷

²³⁴ O pastor, anque vive pobremente, nunca fame reconece, porque sempre ten o recurso da carne e do leite do gando que coida.

²³⁵ Expresa a arrogancia con que estes miran a xente pescadora (*marotos*) e labradora (*xaldos*).

²³⁶ Llópiz di que alude ás impertinencias e baladronadas dos Vaqueiras de Alzada.

²³⁷ Notable o arcaísmo *meica*, que unicamente testemuña Llópiz quen o explica como *Herba medica*. No latín rural está documentado o cambio *medica* por *melica* e isto explicaría a palabra castelá *mielga* que designa a alfalfa (*Medicago sativa*). Llópiz explica que a *meica* é unha herba leguminosa de raíz longa e recia que estima moito o gando. Isto cadra efectivamente coa *mielga* castelá pero non coa definición que ERG dá da voz galega *melca* (*planta anual graminácea* que nos parece se-lo sorgo) e que en principio parecería que tiña algo que ver con *mielga*. Gonzalo Correas comenta o r. *El buey viejo arrabea a la mielga* dicindo *el amor del deleite y placer*

Con quen paces e non con quen naces.
Non con quen naces senón con quen paces.
Millor que onde naces, onde paces.
O boi, onde nace, pace.
O boi, onde pace; e o home, onde nace.
O home, onde nace; e o boi, onde pace.
Onde paces e non onde naces.

Durme, Xan, que o boi paz. ²³⁸

Máis arrojado fai unha ran no raeiro do que cen bois nun lameiro.

Onde atan a vaca, alí pasta.

Onde xatiños nacen, as vacas pacen.
Onde xatos nacen, vaquiñas pacen.

Se queres ter bon prado, mal pacido e ben gadañado.

8.2. BOTA-LAS VACAS A PACER

V.t. 7.6.2., 7.6.3., 10.2.1.1., 13.3., 13.5.

A porta ábreme en marzo que eu catarei logo o prado.
Di o boi: *Sácame en marzo, verás como pazo.* ²³⁹
En marzo, faga bo, faga malo, os bois ó prado.
En marzo, testo ou cativeiro, saca os bois ó lameiro. ²⁴⁰
Sácame en marzo e verás como pazo.

Acabada a labor, bois ó gandarón. ²⁴¹

acostumbrado, aún en la vejez dura; mielga es sabrosa a los bueyes.
E a alfalfa éo abofé.

²³⁸ Llópiz di que é expresión que se emprega contra alguén que recea executar algunha obra.

²³⁹ Outros paremiólogos poñen esta frase en boca do porco.

²⁴⁰ Neste mes os prados enchense dunha herba tenra que é de cobiza para os animais que levan meses na corte.

²⁴¹ *Gandarón*: monte con vexetación pobre ou devesa con monte sen moita costa.

Refraneiro galego da vaca

Laboura acabada, bois á branda.

Laboura feita, bois ó monte.

Labra feita, bois ó monte.

Alindar polo baixo é alindar con traballo. ²⁴²

Antes de mediados de maio manda os bois ao prado, despois de mediados máis que a auga corra tralo carro.

En maio quince días os bois ó prado, antes no principio que no cabo.

Que bon maio, que mal maio, quince días os bois ó prado, e máis val no principio que no cabo.

Boi vezado tira para o prado.

Boi vezado, carreira ó prado.

Boi vezado, volve ó prado.

En abril, ábrelle a porta ó gando e déixao ir.

No abril ábrelle a porta ó gado e déixao ir.

Ó sol posto, boi solto. ²⁴³

Pra o prado que está prá fouciña lisca dereito a vaquiña. ²⁴⁴

Quen gardou ganado na serra, no poboado é perdido.

Si queres ó boi gallardo, lévao ó lameiro entre febreiro e maio.

Si queres ó boi gallardo, líndao de febreiro a maio.

8.3. ARREDA-LO GANDO DALGO

V.t. 7.1.2., 8.

Anda o gado polo millo e durme durme o peguriño.

Cando durme o pegureiro, o gado tralo comareiro.

²⁴² Alude á maneira como hai que leva-lo gando a pacer entre as herdades, que resulta máis traballOSO nas veigas e vales que nos montes.

²⁴³ A tal hora cómpre ceiba-los bois despois dun día de traballo duro.

²⁴⁴ Cando o prado está verde e no punto para meterlle a fouce, o gando ten moita gana de ir pacer a el.

O pegureiro dormido e as vacas cabe do millo
Avezouse o boi ás verzas, non deixou verdes nin secas
Boi ceiba pero onde ti o vexas.
Boi ceiba, mais anda ti ás beiras.
O boi sin corda pérdese axiña.
Perdido é o gado, como non ha can que ladre e mal casado.
Si queres durmi-la sesta, eu lindarei, as vacas da miña casa
lín道as eu. ²⁴⁵
Si queres ó boi gallardo, lín道o de febreiro a maio.
Solo con verbas tenras non se curia o gando por entre as
leiras.
Vaca ramalleira, muller romarieira e besta que faga *in* nunca
terán bon fin.

Estragos do pastoreo

Amiguiños si, mais a vaquiña polo linde.
En febreiro saca o boi do teu centeo.
Foise o boi ás verzas e non deixou verdes nin secas.

8.4. Pexa-lo gando

Acabramado millora pouco o gado. ²⁴⁶
Boi apexado non pasa o valado.
Boi co acabramo non deixa o prado.
Boi dapexado non salta o valo.
Boi dapexado, non se sal do prado.

²⁴⁵ Non se debe deixa-la facenda nas mans de ninguén, nin da persoa de máis afecto, podendo un facelo en por si.

²⁴⁶ *Acabramado*: res vacuna á que se lle ten posta a pexa ou *acabramo* para que non fuxa do prado ou monte onde pace.

Boi pexado non pasa o valado.
Boi trabado, non salva o valado.
O boi dapexado non chouta/salva o valado nin sae do prado nin dá paso ben dado.
O boi dapexado non se sal do prado.
O boi pexado non sal do prado.

8.5. DA-LO GANDO A COIDAR A OUTROS

Á vaca alugada enxóitanlle os tetos.
Á vaca emprestada, os tetos se lle secan.
Vaca alugada, tetos enxoiros.
As perdas no fato non son pra o pastor que son pra o amo.
²⁴⁷
As túas vacas non debes emprestar, si as queres conservar.
As vacas non as curei, as ovellas non as vin, a merendiña común, o fardel tráioo aquí. ²⁴⁸
¡Amo, meu amo! un boi perdín e outro non o acho.
Cando cantan os pegureiros, rabeán os amos.
Pastoriño contente, dono que arrabea. ²⁴⁹
Peguriño contento, amo carraxento.
Mala noite ¿por que te aparelas? Por can de vacas ou pegureiro de ovellas.
O pastor descoidado á posta do sol busca o gando.
O pastor descoidado mala conta ten do gando.
O pegureiro dormido e as vacas cabe do millo

²⁴⁷ Lembra o aforismo xurídico latino *Res perit domino* (a res/cousa perde valor para o seu amo).

²⁴⁸ Alude ó pegureiro descoidado que namais se preocupa da súa comida.

²⁴⁹ O pegureiro coñece mellor as medras do rabaño. Este r. alude, como outros, ós pequenos roubos de crías que os pegureiros poden facer, en beneficio propio e detrimento da economía do amo.

O pegureiro dormido e o gado cabe do millo
Vaca á gaanza, angueira de vinculeiros. ²⁵⁰

8.6. O LOBO

V.t. 3.2.10.

Avisade ó lobo e deixade o gando soilo.

Cando co fato anda o dono, nin dá o teo nin vén o lobo.

Come o lobo de toda a carne, menos da súa, que a lambe.

Toda carne come o lobo, agás a súa que a delambe.

Da conta que saca o pegureiro, o lobo / monte sábelles sabe o erro. ²⁵¹

Non soilo o lobo come carne crúa.

Vaca de moitos, cómena os lobos.

²⁵⁰ Llópiz explica que o que a ten na súa corte rouba unha parte importante da produción do leite.

²⁵¹ O lobo e mailas escabrosidades do chan galego fan difícil a custodia do gando.

9. O TRATO

Crego na feira e mercader na ireixa, dígoche, Xan, que ben non me cheira. ²⁵²

En bois tratarás e cartos ganarás.

En gado treitarás/tratarás e ganarás.

En gando tratarás, e medrarás.

O que en gado treita, medra.

O que trata en gado, medra de contado.

En gado novo ninguén perde.

Tempo hai de mercar e tempo de feirear.

²⁵² Eis un dos rs. que aluden a que os cregos adoitan ser malos feirantes; cabe interpretar que o sitio dos curas non é a feira coma o dos feirantes non é a igrexa.

9.1. A FEIRA

V.t. 11.

A feira sempre é feira: pra uns con gano, pra outros con perda.

Feirante sou que merco e vendo, ás veces gano, ás veces perdo.

Latarego son que merco e vendo, nin gano nin perdo.

Non hai feira mala: un perde e outro gaña.

¡Nunca á feira vaia que máis mal me saia!

¡Nunca a feira vaia que máis perda!

O que non se vende nista feira, venderase noutra calesqueira.

O que se gana en moitas feiras pérdese logo nunha.

Pérdese nunha feira mala o que en outras dez se ganara.

Si non foi nista feira, será na que veña.

Unha boa feirada cobre moitas malas. ²⁵³

Armentío fai a feira, que non gaita, fole e castañetas.

Canto máis gando, máis feira.

Gando fai feira, que non gaita grileira.

Dúas mulleres e unha tenreira non fan feira.

As feiras non ligan co tempo. ²⁵⁴

Festa na aldea, o gando se ensea.

Baraxa do gado perdendo ou ganando.

Baraxa do gando, vendendo ou mercando.

Cada un fala da feira según lle foi nela.

Cada un fala da/na feira según lle vai nela.

Quen anda de feira en feira fala das boas, cala as avesas.

Cada un vai á feira co que ten.

Galicia sempre a primeira en pescados e terneiras.

Iste mundo éche unha feira de tolos.

O que foi á feira perdeu a cadeira.

²⁵³ Esa é a esperanza de tódolos feirantes.

²⁵⁴ En Galicia moitas veces as festas maiores e mailas feiras quedan deslucidas pola chuvia.

Terra de angueiras, terra de feiras. ²⁵⁵

Feiras de sona

¡Arriba, putas, que aí veñen as San Lucas!

O que deixan a coresma i as feiras de san Lucas, dígao a Incrusa. ²⁵⁶

Feira boa: a de Vilaboa.

Feira bonita: a da Cruña, María Pita.

Feiras ferrolanas: foguetes, gaitas e campanas.

9.2. NEGOCIO E AMIZADE

A carto está a vaca, o que non a ten non a papa. ²⁵⁷

A carto vai a libra de vaca, o que non o ten non a papa/cata

A carto vai a libra de vaca, o que non o ten, non pode mercala.

A carto vai a libra de vaca, quen a ten, non a paga.

A carto vai a vaca, i o que non ten non a papa.

A carto vai a vaca, mais sin cartos non hai vaca.

A carto vai a vaca, pero se non hai carto, non hai vaca.

Vai a carto a vaca, pero o que non ten un carto non a cata.

A escote, aunque sea un boi.

A escote, un boi.

Amiguiños, canto queiras, mais o xato polo seu valor.

²⁵⁵ Llópez considera este r. como sinónimo do r. cast. *Donde hay negocio, hay mercado*.

²⁵⁶ Alude ás sonadas feiras de Mondoñedo.

²⁵⁷ *Carto*: antiga moeda de cobre que valía catro maravedís. Este r. e os seguintes din que se non hai *o carto* para merca-la carne, non se pode comer carne. Sen embargo outras fontes din *non a ten* (aparentemente referido *á carne*, que nos parece menos lóxico, porque daquela non se entendería a que ven mentar neste r. *o carto*).

Amiguiños, coma sempre, pero a vaca nos trinta reás.
Amigos coma sempre, pero a vaca polo que vale.
Amiguiños, sempre, pero a vaca polo que val.
Amiguiños, si, mais a vaca polo que val.
Amiguiños, si, mais a vaquiña polo linde.
Amiguiños, si, mais a vaquiña polo que val.
Amiguiños, si, pero a cuxa polo que vale.
Amiguiños, si, pero a vaca polo que vale.
Amiguiños, si, pero a vaca polo que valera.
Amiguiños, si, pero a vaca polo que valla.
Amiguiños, si, pero a vaquiña polo que vale.
Amiguiños, si, pero o xato polo que val.

Por cunca de leite o aldeano quer cunca de aceite.
Pucheiro de leite por pucheiro de aceite.
Regalo de monxa, cunca de leite por cunca de aceite.

9.3. O TRATANTE E AS SÚAS PICARDÍAS

A gaanza e a laceira andan de feira en feira.
Ás feiras vaise de raposo, ninguén fía un do outro.
Cando o feirante louva e relouva, maula leva na corda. ²⁵⁸
O que deixa pasa-lo axe, non se teña por bo feirante. ²⁵⁹
O que se anoxa, mal feira.
O que ten vacas sabe/saberá de xatos.
Pra facer boa merca, cartiños e verba. ²⁶⁰
Non se fai boa feira sin cartos nin falamenta. ²⁶¹
Pra facer boa venda, pachola e pibela. ²⁶²

²⁵⁸ *Levar maula na corda* é levar mal gando á feira.

²⁵⁹ *Axe* é a ocasión propicia (de mercar ou vender).

²⁶⁰ Precísase diñeiro para aproveita-la boa ocasión e simpatía para ralear.

²⁶¹ *Falamenta* é cháchara mercantil.

9.3.1. Trampas no trato

Non hai trampa, non hai angueira.

O fillo de Deus nun tempo botou algúns feirantes a xostregazos do templo. ²⁶³

Ó máis larchán/latarego máis logo lle dan un pego. ²⁶⁴

O mintir non paga e fai feira franca.

Si vas a feirado, ou vai enganar ou volve enganado.

9.3.2. Consellos ó que merca

A boa feira máis anda na merca que na venda.

A gaanza na merca anda.

A gaanza vai na compra.

Merca onde haxa abondo, vende onde haxa pouco. ²⁶⁵

Merca onde venden, vende onde merquen.

Mercar ó atreitado, vender ó potentado.

A boa vaca de leite na corte se vende. ²⁶⁶

A vaca de boa teta véndese na estreveira. ²⁶⁷

A vaca de boa teta vese na estreveira.

A vaca vese na estreveira.

²⁶² *Pachola* e paciencia, pachorra, aguante e que *pibela* é verba, saber enredar coa fala ou, como Llópiz di, *jarabe de pico*.

²⁶³ Alude ó episodio evanxélico (Mt 21,12-17; Mc 11,15-19; Lc 19,45-48; Xn 2,13-22).

²⁶⁴ *Latarego* é larchán, tratante de profesión. *Pego* é timo.

²⁶⁵ Este r. formula o principio infalible da oferta e da demanda.

²⁶⁶ A sona que colle fai que veñan moitos a querer mercala xa na corte.

²⁶⁷ A *estreveira* é o lugar da corte onde se moxen as vacas: alí a vaca que é boa encherá a canada do leite.

Vaca leiteira e muller casadeira non se mercan na feira.
Vaca leiteira non vai á feira.

A ixola é a nai do choio. ²⁶⁸

O que busca o choio non quer a outro.

A mala feira, corda baleira. ²⁶⁹

A mangaña salva a angueira.

Máis val corda baleira do que mala feira.

Millor é volver cas mans baleiras que facer mala feira.

Pra ruín feira, corda baleira.

Pra ruín feira, corda baleira; e pra feira mala, nin corda
nin nada.

Ruín feira, corda baleira.

Val máis corda baleira que ruín feira.

Val máis corda *vacía* que ruín compraduría.

A vaca máis feireada non é a mellor vendida.

En cativo fato, estar pouco rato.

En fato cativo parar pouco tempo.

En gado rañoso non fites o ollo. ²⁷⁰

En ruín gando pouco hai que escoller.

Entre ruín gando pouco terás que escoller.

Intre gado cativo pouco hai que escoller.

Ir á feira e non mercar é como ir á igrexa e non rezar.

Non todos van á feira por mercar nen ao baile por
bailar.

Non todos van á feira por mercar nin á misa por rezar.

Non todos van á misa por rezar nin á feira por comprar

Moita habilidá hai que ter, pra enganar ó que sabe vender.

²⁶⁸ *Ixola* é, como a *mangaña*, a arte ou habilidade para mercar ben e vender mellor e que *choio* é todo asunto fructífero.

²⁶⁹ Corda baleira quere dicir volver da feira sen mercar nada, porque quen vai á feira leva a corda e coa corda volve sempre á casa, tanto que volva coa res coma sen ela. Cando se vende unha vaca (e mesmo un porco), os gandeiros nunca venden a corda porque cren que é de mal agoiro darlla coa vaca porque se daría a sorte da casa.

²⁷⁰ Porque debe estar cheo de carrachas e moscas.

Quen vai ó mercado ou fixo boa feira ou torna enganado.

Si che enganana na feira, non volvas por ela.

O que merca boi por vaca, ó bradar/bruar se desengana.

O que merca boi por vaca, ó munxir se deprecata.

O que merca boi por vaca, ó urro se desengana. ²⁷¹

Quen sabe de trato vende caro e merca barato.

Se queres facer feira boa, non merques do que che sobra.

9.3.3.Consellos ó que vende

Alábate, boi, que a vender te levan

Vaca gabada, á feira con ela.

Vaca gabada, coela á feira. ²⁷²

Boi que non vai á feira, non pode ter venda.

Boi que non vai á feira, ten mala venta. ²⁷³

Boi que non vai ó mercado, nin é vendido nin comprado.

Máis val agardar que baratar.

Quen desdena quer mercar.

Maula mercada, maula empurrada.

O que maula vendera, xa fixo boa feira.

²⁷¹ *Urro* é o berro dun bovino e *bradar* é berrar un bovino.

²⁷² Cómpre aproveita-lo momento de maior aprecio para vendela ó maior precio.

²⁷³ Llopiz comenta: *Este refrán aparece en diversos refraneros, aplicado al 'faco', al 'porco' y a la 'ovella ou carneiro'. El traficante de ganado, en las ferias de Galicia, es muy desconfiado lo mismo que el campesino comprador o vendedor y solo se determinan, despues de un complicado contraste y examen de las reses. No ocurre lo propio con las vacas muy lecheras, que como el buen paño en el arca se vende, aquellas se pueden vender en la misma 'corte', pues su 'sona' ha transcendido por 'todos-os eiros'. Así dice el refrán...'A vaca de boa teta véndese na estreveira'.*

O que se safa da maula, boa feira fai.

O que se safa da maula, xa fixo boa feira.

Na feira todo se vende, cada cousa no seu precio.

¿Por que na feira non queda nada? Porque cada un merca o que lle agrada.

Porque van á feira os parvos, véndese o torto e o malo.

Si os toleimos non foran á feira, o malo non se vendera.

Nin bois á noite nin muller á lus da candeia. ²⁷⁴

O bon vendedor faise de Angrois. ²⁷⁵

O que becerros vende e vacas non ten, a ver de onde lle ven.

O que becerros vende e vacas non ten, de algures lle vén.

O que vacas non ten e vende xatiños, de algures lle vén.
²⁷⁶

Quen vende xatiños e vacas non ten, de algures lle vén.

Ó que non ten qué vender fólgalle a feira.

O que vende por baixo do que mercou seique mal lle foi.

Paso de boi, dente de lobo e de vez en cando facer o bobo /faise o tolo. ²⁷⁷

Vaca barrigona e ovella corna nin a des nin a troques por outra. ²⁷⁸

Vaca boxuda e ovella cornuda non a troques por ningunha. ²⁷⁹

²⁷⁴ V.t. nota 389.

²⁷⁵ *Facerse de Angrois* é facerse o desentendido. Angrois é lugar da parroquia do Sar en Santiago de Compostela, que cae do lado dalá do monte do Castiñeiriño e que na cidade é o prototipo do aldeanismo, con tódalas súas características boas e malas.

²⁷⁶ Alude, segundo Llópiz, ós *latarengos* que aquí define como "ladróns de gando". Coidamos que debe ser degradación do nome de oficio en boca dos que *non son da arte*, porque algo semellante acontece con outra denominación (*triquillón*), que para os que non viven dese oficio é sinónimo de trampón despiadado.

²⁷⁷ V.t. nota 410.

²⁷⁸ Llópiz explica que a primeira é boa nai e boa leiteira e a segunda dá boa la e é resistente ós cambios atmosféricos.

Vaca panzona, non a troques por outra.

Vaca panzuda non a troques por ningunha.

Vendeu por malo i empolgou nun fino. ²⁸⁰

Venta mala, conta furada. ²⁸¹

Venta ó contado, diñeiro gardo; venta a fianza, diñeiro á balanza.

9.4. ¿LABREGOS E FEIRAS?

Labrego de moitas feiras, non lle andan ben as súas leiras.

Labrego de moitas feiras, n'atende ben as súas leiras.

O bo labrego pola feira non deixa o leiro.

O que á feira vai e vén, dúas casas mantén. ²⁸²

O que na feira se deixe enganar, non volva a feirear. ²⁸³

9.5. O PAGO DO GANDO

Boa feira chincla na faltriqueira.

O avindo, a comprilo. ²⁸⁴

²⁷⁹ *Vaca boxuda* debe de ser vaca panzuda porque o r. ten variantes *Vaca barrigona...*, *Vaca panzona...*, *Vaca panzuda...*

²⁸⁰ *Empolgar en* significa *acertar na adquisición dunha res.* Curiosamente outros lexicógrafos galegos dan a esta palabra o significado contrario, resultar enganado na compra dunha res.

²⁸¹ *Conta furada* significa fracaso, chasco, produto insignificante dunha venda.

²⁸² Alude a que se o labrego anda de feira en feira, non dispón de tempo para traballa-la súa terra.

²⁸³ Llópiz fundamenta este consello en que xa lle coñecerán o fraco e tentarán enganalo máis aínda.

²⁸⁴ Os acordos da feira son sagrados.

O preito pede cumprimento.

Primeiro de axustar, ralear.

Vaca a seis, craba a tres.

Vertolán na feira, furos na faltriqueira.

Vertoleiro na feira, asobíalle a alxibeira.

10. APROVEITAMENTO DOS PRODUCTOS DA VACA

10.1. O LEITE

V.t. 7.1.2., 10.1.6.

A vaca da miña veciña come menos herba e dá máis leite cá miña. ²⁸⁵

A vaca da miña veciña dá máis /mellor leite cá miña.

A vaca da miña veciña dá o leite máis branco cá miña.

A vaca da miña veciña, con auga dá leite para todos.

A vaca do vilán, se dá leite no inverno millor o dá no vran.

As vacas do vilán, que se no inverno dan leite, millor o dan polo vran.

As vacas do vilego dan millor leite polo vran que polo inverno. ²⁸⁶

²⁸⁵ V.t. nota 384.

²⁸⁶ Llópez di que é unha verdade *casi perogrullesca*, *pues en todas las latitudes, las vacas con los alimentos frescos y en libertad, digiere(n) mejor y produce(n) más y mejor leche, que en el período de estabulación.*

Canto máis se munxe a vaca, máis remollo saca. ²⁸⁷

Come leite e bebe viño e chegarás a velliño

Come leite e bebe viño e, de vello, serás mociño.

Leite con viño fai ao vello, meniño.

Leite, mel e mosto tiran ao home pra mozo.

O leite co viño fai do vello meniño.

O leite e o viño fan do vello mociño.

O leite e o viño fan ó vello mociño, se non o matan de camiño.

O viño é o leite dos vellos.

Con leite e biscoito ben se desaúna pola mañán ás oito.

Cunca de leite por cunca de aceite. ²⁸⁸

O aldeán galego, cunca de leite por cunca de aceite.

O aldeán, por cunca de leite quere catro de aceite.

O aldeano galego por unha cunca de leite quer outra de aceite.

Por cunca de leite o aldeano quer cunca de aceite.

Pucheiro de leite por pucheiro de aceite.

Díxolle o leite ó viño: "¡Ben chegado seas, amigo; mais poucas veces veñas por ese camiño!"

Díxolle o leite ó viño: "¡Vente pra acá, meu amigo!"

Encol do leite, o viño ausente. ²⁸⁹

Tras do leite, nin auga nin viño nin vinagre.

Tras do leite, nin ovos, nin viño nin aceite. ²⁹⁰

Leite fresco, peido no cesto.

O leite fresco está no cesto.

Non hai feitizo como o pantrigo i o leite macizo.

Non hai tal vicio coma o pantrigo e o leite macizo.

Non hai tal vizo como pan de trigo e leite mocizo.

Nos meses que non teñan erre, nin peixe nin leite. ²⁹¹

²⁸⁷ *Remollo* é na fala dos Vaqueiros de Alzada a riqueza ou corpo do leite.

²⁸⁸ Saco y Arce comenta: *Si te da el pobre es porque más tome.*

²⁸⁹ Cadra co francés *Vin sur lait, bien fait; lait sur vin, venin.*

²⁹⁰ Llópiz xustifica o r. en que disque provocan a alteración das secrecións gástricas ó se mesturaren no estómago.

O leite sae do moxo e non do óso. ²⁹²

Vaca con fartura, canada con nasura. ²⁹³

O leite sin pan fasta a porta vai. ²⁹⁴

O que queira leite, que o munxa.

O viño de Vieite, anque sexa coma leite.

Por unha cunca de leite con castañas aguanto sogra, nora e
cuñadas.

Regalo de monxa, cunca de leite por cunca de aceite.

¡Veñas noramala!, díxolle o leite á iauga.

10.1.1. A tona

V.t. 7.1.2., 10.4.

A muller que come a nata non pode ter a manteiga.

²⁹¹ No verán o leite estrágase con facilidade.

²⁹² *Moxo*, di Llopiz, deriva de *munxido* e sería o sustantivo correspondente ó cast. *ordeño*; e que o r. alude ós que se meten a muxir sen coñeceren o xeito que require e, en sent. fig., ós que sen coñecementos abondos se meten nunha empresa na que a habilidade é a chave do éxito. Evidentemente é discutible que *moxo* proveña de *muxido*. Este *moxo* debe ser parente do castelán *mueso* que aparece no r. *La leche sal del mueso, no del güeso* que Correas comenta *Mueso es la substancia del buen alimento que come la mujer que cría* e do que Kleiser di *Mueso, bocado, alimento*. O tal *mueso* co significado de *mordisco* xa aparece no Cid, en Berceo, no Conde de Lucanor e posteriormente como *muerso* derivando probablemente de *morder*, anque é posible que teña que ver cun **mudiar* da familia de *mugire* ou de *mulgere*.

²⁹³ *Nasura* é a espuma que forma o leite na canada cando o ubre está ben repleto.

²⁹⁴ Hernán Núñez entende por *porta* a derradeira tripa por onde saen as feces, o ano, e alude sen dúbida ás cualidades do leite como laxante ou a ser pouco nutritivo.

A muller que come /vende a nata non ten sorte na manteiga.

A muller que vai á nata non ten parte na manteiga.

Non hai peor vicio que o leite con tona e pantrigo.

10.1.2. A manteiga

V.t. 7.1.2.

A muller e a manteiga, adobalas pra levalas á feira.

A veiga e a manteiga, a bondade tena na veiga

Época da castañeira, villotes, pan e manteiga.

Na cama do can non cates /busques o pan, nin no fuciño da cadela busques a manteiga.

No bico /niño do can non cáte-lo pan, nin no fuciño da cadela vaias cata-la manteiga.

O aceite, en calando; a manteiga, en ruxindo.

Queixo de ovella, leite de cabra e manteca de vaca.

Se os penedos de Oirán se volveran pan, a Frouseira manteiga i o río de Ouro viño mouro, non habería terra como a do Vale de Ouro. ²⁹⁵

10.1.3. O leite mazado

Bica e leite mazado, viñote e vida de aldea, *Dios* lla dea a quen a queira.

Leite desnatada nin mantén nin val pra nada.

Leite mazada, pouco máis que auga branca.

Leite mazado, peido no rabo ²⁹⁶.

²⁹⁵ Son todas localidades da zona norte de Lugo.

²⁹⁶ Disque provoca ventosidades.

O que anaza a leite, n'auga a converte.

10.1.4. O leite callado e o requeixo

Auga e sol, tempo de requeixón. ²⁹⁷

Cando chove e fai sol, é tempo de requeixón.

Chuvazo e soalleiras, desamecen as cenllas. ²⁹⁸

Rola de sol, rola de chuveiro, xeira de face-los queixos.

Sol e auga, tempo da anazada. ²⁹⁹

Sol e auga, tempo de leite callada.

Sol e chuveiros, tempo de face-lo queixo.

10.1.5. O queixo

V.t. 7.3.3., 10.1.4., 10.3., 13.4.

A queixo e touciño, grolo de viño.

Do queixo do Cebreiro comer ata o sombreiro. ³⁰⁰

Do queixo non me queixo, que me queixo do que deixo.

En san Xoán, pouco queixo e moito pan.

En san Xoán, tanto queixo como pan.

En san Xoán, tanto queixo como pan; polo san Pedro,
tanto queixo coma un dedo, e polo Santiago,
agárraselle ó rabo. ³⁰¹

²⁹⁷ O leite cállase doadamente nestas condicións, porque fai calor.

²⁹⁸ *Desamecer* é espulsa-lo amece (soro) os queixos prensados na cenlla.

²⁹⁹ Llópiz di que *anzada* é o nome do leite callado ou requeixo entre os Vaqueiros de Alzada.

³⁰⁰ Este queixo ten forma de fungo e supoñemos que o sombreiro de que fala o r. é a parte superior dese queixo, que se pode ver tamén como un *sombreiro* ou, máis ben, gorra.

Por san Xoan, tanto queixo como pan.

O pan, con ollos; o queixo, cego; e o viño, anexo. ³⁰²

O pan, con ollos; o queixo, sin ollos; o viño, que salte ós ollos.

Queixo, sin ollos; e pan, con ollos.

O queixo e o barbeito, en abril ou maio sea feito.

O queixo millor é fresco, porque non está tan seco.

O queixo sano é o que dá o avaro. ³⁰³

Queixo cego, pan olludo e viño que chispe no bullo.

Queixo pesado, pan liviano.

Tanto o pan coma o queixo e tanto o queixo coma o pan, cómo se mo dan.

Tanto pan como queixo, e tanto queixo como pan, ben o como se mo dan.

Tanto queixo como pan non se debe dar.

Uvas con queixo saben a beixo.

Val máis queixo de nabo, que catro de maio.

Viño, que salte; queixo, que chore; pan, que cante.

10.1.6. A venda dos produtos da vaca

Algo vale o queixo cando o dan ó peso.

O cardo e o queixo, ó peso.

O coiro e o queixo, mercalo ó peso.

O melón e o queixo, sempre ó peso.

Madrugadores beatas, cregos e burras do leite. ³⁰⁴

³⁰¹ Isaac Rielo explica o r. dicindo que o queixo vai perdendo calidade segundo baixa a bondade da alimentación do gando pero tal explicación é moi discutible.

³⁰² Nótese a preferencia dos galegos polo queixo fresco, sen ollos.

³⁰³ A este r., que tamén existe en castelán, non lle damos atopado unha interpretación convincente.

O leite, ó pe da vaca, e... ¡ollo coa trampa!

O que vende a la na ovella e o queixo na encella e o pan no agosto e o viño en mosto, a súa gaanza dá a outro. ³⁰⁵

O queixo hase mercar na queixeira; e o trigo, na eira.

O queixo, na queixeira e o centeo, na eira.

10.2.1. O matadoiro e cortadoría.

V.t. 3.2.2., 3.2.6.

Boi que estea moi traballado, non che serve para o banco.

O boi traballado non val pra o banco. ³⁰⁶

Boi que non ara vai prá cortadoría.

¿A onde irás, boi, que non aras/ares, senón á cortadoría?

O boi que non ara, na cortadoría para.

¿Onde irás, boi, que non ares? Á cortadoría. / Á macelleira. ³⁰⁷

¿Pra onde vas, boi, que non ares? Pra a cortadoría.

Cómese toda a vaca, porque uns queren da perna e outros da faldra. ³⁰⁸

Na cortadoría non hai carne que non se venda: us piden lombo, outros agulla e outros perna.

En Galicia despídenme os lameiros e en Castela recébenme os macelos/coitelos. ³⁰⁹

³⁰⁴ Máis que r. parece un fragmento dunha descrición do abrente nunha vila.

³⁰⁵ Llópez explica que o queixo aínda sen purgar na prensa desmerece de calidade e prezo.

³⁰⁶ A carne do boi que é vello e que traballou moito é moi negra e durísima.

³⁰⁷ *Macelleira*, palabra galega arcaica por macelo ou matadoiro.

³⁰⁸ A E. Espasa comenta o equivalente castelán: *refrán que enseña que por la diversidad de gustos todo resulta aprovechable.*

En Lugo, os lameiros e en Madrí os macelos/coitelos.
Gábase o boi chegando ó mallón. ³¹⁰
Gando branco, nin no pasto nin no banco. ³¹¹
Si queres xato matoco, déixao folgar e que coma moito. ³¹²
Si queres xato pra o coitelo, déixao folgar no lameiro.
³¹³

10.2.1.1. O gando destinado ó sacrificio

A primaveira de xaneiro non leva ningún boi ó matadeiro.
San Cristovo logo chega, imos mercando a chapreira. ³¹⁴

³⁰⁹ Llópiz explica que fala o gando galego que, arrincado ós verdes prados galegos, chega a Castela e alí recíbeno os matachíns para sacrificalo.

³¹⁰ Aplícase a quen louva a outro serodiamente, cando ese outro xa está irremisiblemente perdido; ou cando alguén fai ostentación en idénticas circunstancias. *Mallón* é o taboleiro onde se sacrifican as reses degolándoas.

³¹¹ *Banco* é a mesa de mata-las reses. Ignoramos por que razón o *gando branco* se considera de inferior calidade e por iso o mellor é velo no prato e, segundo outro r. semellante, que veremos falando da carne, nin no prato é bo. ¿Terá que ver algo con isto o feito de que, como di outro r. *Non come o lobo besta branca*? É curioso todo isto, porque na antigüidade romana era o gando reservado precisamente para ofrecelo a Xúpiter na cerimonia solemne da celebración dun triunfo (*suovetaurilium*). Menos entenderíamos aínda se tal gando *branco* tivese algo que ver co *gando nidio* que pon ó seu amo relouquido e que Llópiz explica como *grosso*, *graxento* apoiándose no paralelo *Gando gordo pon ao seu amo tolo*.

³¹² *Xato matoco* é a res vacuna nova destinada ó matadoiro; cadra co cast. *Si quieres hacer buey cotral, dale de comer y déjale holgar*.

³¹³ *Xato pra o coitelo* é en Lugo o mesmo que o *xato matoco* no Porriño, o becerro de engorde para mandar ós matadoiros.

10.2.1.2. O faenado

Andar, andar, que o rabo está por esfolar. ³¹⁵

¡Animo, tripeiras, que a vaca berra!

Un mata e outro esfola.

Us matan e outros esfolan.

10.2.1.3. O cortador

Cada un trata do que mata.

Cando a vella ten diñeiro non ten carne o carniceiro.

Cando o probe ten diñeiro, non ten carne o carniceiro.

Cásate cun carniceiro, comerás caldo de tripas. ³¹⁶

Compra a panadeiro e non a carniceiro.

O millor menciñeiro é o carniceiro.

O que non teña diñeiro, venda a vaca ó macelleiro.

³¹⁴ San Cristovo, patrón de Viñas, preto da Coruña. Os veciños, cando vén vindo o día do seu patrón, mercan unha becerria ou becerro para sacrificalo e comelo en familia en festa campestre e chámalle *chapeira* a esta res.

³¹⁵ V.t. nota 378.

³¹⁶ ERG afirma que este r. forma unha coñecida cantiga colocado a seguir daqueloutro que di *Non te cases cun ferreiro que te pican as muxicas*.

10.2.1.3.1. Accións do cortador

Á muller e ó carniceiro médralle a carne na man.

Boi morto, carne de vaca é. ³¹⁷

Boi morto por vaca pasa e se vende.

Boi morto, vaca é. Carne de porco touciño é

Boi morto, vaca é; e carne de cocho touciño é

Non se sabe o que pesa a carne en canto / mentras non o di a romana.

10.2.1.3.2. Trebellos do cortador

Coitelo mangurreiro non talla a carne e tállame o dedo.

O mal coitelo non corta na carne e corta no dedo.

10.2.2. A carne como comida

V.t. 10.2.1.1., 13.1.

A carne de agulla é pouca e sabe ben, mais non é pra quen fillos ten.

A carne de man a calquera burro ña dan.

A carne de óso, dente de lobo.

A carne de peito, moita sona e pouco proveito. ³¹⁸

A carne do peito non é moita, pero é sustanciosa.

Carne do peito, carne sin proveito.

A carne vaise á carne.

³¹⁷ Refrirese a que despois de morto véndese a súa carne coma se fose carne de vaca.

³¹⁸ Indica que é carne de pouco alimento porque ten moito óso.

Refraneiro galego da vaca

A catarro forte, talladas e viño.

Aceite, carne, pantrigo e sal, mercadoría real.

Ás veces a carne está no prato por falta de gato.

Non está a carne no garabato por falta de gato. ³¹⁹

Carne que leva o gato non volve máis ó prato.

¡Benia á tallada que trae outra engarrada!

Cada día ola e tallada cansa.

Cando o crego canta ¡aleluia! xa se pode comer carne crúa.

Carne de hoxe, pan de onte, viño de antano /de cando cadre.

Carne de vaca vella, cría boa cachaceira.

Carne de vella vaca, bon cachazo saca.

Cómese toda a vaca, porque uns queren da perna e outros da faldra.

Comíchesme a carne, róeme os ósos.

Inda non me deron a carne e xa me piden os ósos.

O que come a carne, que roia os ósos.

Quen comeu a carne, que roa o óso.

Crían bo sangue o pan, o viño i a carne.

De xaneiro a xaneiro, carneiro; e vaca o demáis tempo. ³²⁰

Deixa a carne un mes, que ela te deixará a ti tres. ³²¹

Do mar, o mero; e da terra, o becerro.

En sardiñas e tenreiras, as galegas as primeiras.

Haxa carne pra comer, que fame non ha de faltar.

Máis valen dous bocados de vaca que sete de pataca/cento de patacas.

Val máis bocado de vaca que catro de pataca.

Na casa do home honrado, carne gorda e pan delgado.

³¹⁹ V.t. nota 400.

³²⁰ Llópiz explica que alude á superioridade da carne do carneiro sobre a da vaca, anque sexa de raza.

³²¹ V.t. nota 422.

Na cortadoría non hai carne que non se venda: us piden lombo, outros agulla e outros perna.

Por eso se vende a vaca, porque a un gústalle o peito i a outro a espaldra.

Na semana da Ascensión, tres días carne e tres días non.

Non hai carne sen óso.

Non hai mellor ciruxán que a boa carne, o bo trago/viño e o bo pan.

Non hai millor ciruxán que o bo pan, a boa carne i o bo trago.

Non hai tal vicio como a carne i o pantrigo.

O probe que con carne se entupe non hai quen o ature.

Ó probe que pide pan, come carne, se lla dan.

Ó probe farto de carne non hai quen o ature.

O que chega tarde, nin oe misa nin come carne.

O que se ergue tarde nin vai á misa nin come carne.

Ó que ten pan, carne e viño, *Dios* lle dea herba no liño.

¡Ollo ó lume, que asan carne!

Pan de hoxe, carne de onte e viño de antano, manteñen o home sano.

Pan de onte, carne de hoxe e viño de antano, manteñen o home sano.

Troita, de hoxe; pan, de onte; carne, de antronte. ³²²

Pan, que sobre; carne que abonde; viño, que non falte; e alegría que abaste.

Pan, viño e carne quitan a fame.

Por beber medio netiño e comer media tallada, nunca se perdeu nada.

Quen atope tallada de carne, que coma e que cale.

Vaca e carneiro, comida /ola de cabaleiro. ³²³

³²² O peixe é mellor canto máis fresco, o pan é mellor dun día para outro (o pan de antes, claro), e a carne mellora unha vez pasado un tempo de maduración.

Voda de probes, pouca carne e moitas voces.

10.2.2.1. A cocíña

A carne de vaca, ben cocida e mal asada.

A vaca, ben cocida e mal asada.

A pouca carne, moitas verzas.

¡Animo tripas, que está un corno a cocer!

Boa é a vaca onde o porco mete a pata.

Carne ben asada ten ás veces mala cara.

Carne mal asada tamén engorda.

Carne vella fai bo caldo. ³²⁴

Máis ben me sabe a miña cebola cá carne da túa ola.

Máis val auga de carne que carne de auga.

O que queira facer da vaca carneiro, bótea a cocer en auga fervendo.

Quen queira facer da vaca galiña, bótea a cocer en auga fría.

10.2.2.2. As vísceras comestibles

Da vaca fraca, a língua e a pata.

O boi e o leitón en xaneiro crían riñón. ³²⁵

³²³ Este r. é contemporáneo de ditos galegos tales como *Parece que estás mantido a ostras* ou *Ese seica non come máis que centolas* para indicar que é un esfameado, que está moi fraco. Hoxe de *cabaleiros* é en cambio comer marisco.

³²⁴ A E. Espasa comenta o equivalente castelán que *indica que no debe despreciarse á los ancianos, pues, como más experimentados, son superiores a los jóvenes.*

O pai que a súa filla quixer casar, déalle o cenfollas a lavar.
326

Quen a súa filla quixer casar, déalle o centofollas /
centifollo a lavar.

10.3. O COIRO

De vacas e xatos van os coiros ó mercado.

Dos xatos e das vacas van os coiros ás prazas.

É bravo o touro: ¡árdelle o coiro!

Ó boi larpeiro o coiro lle reloz.

Ó boi maldito relócelle o coiro. 327

En Fazouro venden a carne e comen o coiro.

Nos fornos e lavadoiros adóbanse os coiros.

Pra adondar os coiros, os fornos e os lavadoiros.

O coiro e o queixo, mercalo ó peso.

Se queres ser rico, calza de vaca e viste de fino. 328

325 Como en xaneiro non se traballa no campo os bois descansan na corte e poden engordar. Chámase *criar riñón* a acumular graxa os animais gordos, sobre todo arredor dos riles.

326 O cenfollas, libro, salterio ou omaso chámase así polas láminas que proxecta cara ó interior do órgano, a modo das follas dun libro. Utilízase xunto a outras vísceras para a elaboración dos *callos* e caracterízase pola dificultade que ten o seu lavado e limpeza pois hai que ir separando as follas unha a unha para elimina-los restos alimenticios que nel se atopan.

327 A E. Espasa comenta así o equivalente cast.: *los malos deseos del contrario ó enemigo suelen salir vanos, y á veces, resultan en provecho del sujeto contra quien se tienen.*

328 A E. Espasa comenta: *que aconseja preferir los géneros de mejor calidad por ser de más duración.*

10.4. TERAPÉUTICA CON PRODUCTOS DA VACA

Á muller con tortos poille debaixo da cama un fato con tres cornos. ³²⁹

Carne de perna quita as engurras.

Leite tirada da teta avada a door da orella. ³³⁰

¿Mirras na cara? Nasura de vaca.

Tona de vaca tira as encollas da cara.

³²⁹ Superstición da comarca de Xinzo para aliviar os entortos do postparto. Ignoramos se estes cornos deben ser ou non de vaca.

³³⁰ Este remedio faise aplicando o pabellón da orella dolorida e muxindo para que o chorro penetre ben no oído. Parecería que a tal teta é a da muller por denominarse así fronte ó da vaca (ubre e tetos); sen embargo cabe que sexa a da vaca por tres razóns: unha que, anque Llópez non localiza este r., nós si temos rexistrado *teta* como teto do ubre da vaca; outra, que *teta* pode estar en feminino para rimar con orella; e outra, que non sempre se dispoñerá de suficiente confianza cunha muller lactante para aplicar ese remedio mentres si que é doado atopar unha vaca en calquera necesidade.

Pedro Benavente Jareño e Xesús Ferro Ruibal

11. CRENZAS, CRENZAS ERRÓNEAS E SUPERSTICIONS

V.t. 6.7., 7.5.3., 8.

Cando no inverno vires tronar, vende os bois e bótao en pan.

Cando o ano entrare /entra en domingo, vende o boiciño e merca milliño.

Cando o ano entrare en domingo, vende os bois e merca millo.

Si en febreiro trona, mal ano pró gando e bon pró sementado.

Garde a vaca san Antón e o xatiño que mamou. ³³¹

Meu san Antoniño, hasme garda-las miñas vaquiñas e as do meu lugar.

San Antón, que a miña facenda compón, que non morra nin manque nin faco nin boi. ³³²

³³¹ Llópez explica que é oración que din os labregos cando beben leite acabado de muxir.

³³² O protector do gando é o san Antón verdadeiro, o de xaneiro, o do día 17. O outro é o san Antonio mentireiro, o casamenteiro (*San Antón o verdadeiro, dezasete de xaneiro, que o san Antón de san*

San Antonio garde o gando e san Xoán as ovellas, e
maís as costureiriñas que andan polas casas alleas.

Máis val na corte c'arresponsado. ³³³

Na semana da Ascensión, tres días carne e tres días non.

Navidá en *viernes*, sementa onde poideres; *Navidá* en
domingo, vende os bois e bótao en trigo.

O día de santo Estevo córtalle o rabo ó teu becerro. ³³⁴

Polo san Estevo rapa o becerro.

Ó pastor que moito se gaba, o demo lle linda as vacas.

Ó que co demo traballa, os bois se lle desmandan.

Quen co demo anda o boi se lle esmanza.

Ó que ten pan, carne e viño, *Dios* lle dea herba no liño.

*Xoán éche Antón o mintirán/o do trece de san Xoán é san Antón o
brixeiro).*

*San Antón o verdadeiro
dezasete de xaneiro,
mais como o seu día é de inverno,
a súa festa lle fan
por san Antón mintreiro
día trece de san Xoán*

Hai rs. que lle recoñecen unha especialización nos porcos (*San Antón padroeiro dos porcos, san Xosé dos carpinteiros e santa Lucía dos pedreiros/ santa Lucía d'albaneles e o demo dos pedreiros*). Anque tamén coida das ovellas (*San Antón garda ovellas, unhas túas outras alleas*) e da facenda en xeral. En certas zonas de Portugal é santa Suzana a avogosa dos bovinos (*Turquel*), anque segundo J. Diogo Ribeiro (*Turquel Folclórico*). Espozende 1928; II, 12-13) débese á circunstancia meramente fortuíta de localizarse a gran feira do Landal preto dunha hermiña desta santa. Curiosamente tamén en Compostela estaba ata hai moi poucos anos a feira do gando na carballeira de santa Susana, no coto central da Ferradura.

³³³ Saco explica que sempre é mellor te-lo gando na corte, sen sacalo ó pasto, que, unha vez perdido, ter que reza-lo responso a San Antonio para atopalo.

³³⁴ Santo Estevo festéxase o 26 de decembro. En Melide isto de lle corta-lo rabo ó becerro fanllo o 31 do mesmo mes.

Refraneiro galego da vaca

Ós pobres Deus mándalles nenos, ós ricos mándalles becerros.

Ós probes mándalles Deus nenos; e ós ricos, becerros.

Pasando a cachela da vespra san Xoán, todos bois e vacas nun verbe curarán. ³³⁵

Salvando a cachela da vespra san Xoán todos bois e vacas nun verbe curarán.

Vacas por maio e mulleres nas vodas, veña o demo i escolla.
³³⁶

³³⁵ Alude á práctica supersticiosa de facer pasa-lo gando por riba da fogueira (*cachela*) da noite de san Xoán para curar das enfermidades, anque poida que teña tamén carácter de ofrenda para a prosperidade do gando. Alfredo Brañas evocou este rito nestes premiados versos: *Pol-as cinzas d'o lume así dispostas /todol-os bois d'aquel lugar pasaron, /pois ô pasar curábanse n'un verbo /s'estaban embruxados.*

³³⁶ Polo rebulideiras que están nesas ocasións.

Pedro Benavente Jareño e Xesús Ferro Ruibal

12. PROGNÓSTICOS METEOROLÓXICOS

V.t. 4.1., 6.5.(Espirros), 7.3.8.1., 11.

Arco da vella ó poñente, solta os bois e vente.

Se o arco da vella se pon a poñente, colle os bois e vente; se o arco da vella se pon a raiante, pica os bois para diante.

Arco da vella pa levante, céiballe ós bois e vente.

Se o arco da vella se pon ó raiante, pica o boi e tira pra diante/adiante.

Boi co rabo seco, bon tempo. Si mollado, chuvia de contado.

Boi co rabo xiado, neve ben ó cabo.³³⁷

Boi que espirra, o tempo revira.

³³⁷ Respetámo-la grafía de Llópiz *ben ó cabo*, entendéndoa como *inminente*, anque tamén podía ser *vén ó cabo* co senso de *por fin a neve vai vir*; Llópiz engade que é observación dun aparato barométrico representado, coma o anterior, por un boi co rabo sensible ós cambios higrómétricos.

Bois que espirran no arado, tempo trocado.
Bois que espirran no carro, tempo revirado.
Cando a canga espirra, o tempo revira.
Cando espirran os bois, troca o tempo a pior.
Cando o tempo anda á vira, os canciles espirran. ³³⁸
Cando o tempo revira, os bois nos canciles espirran.
Cando os bois espirran, o tempo revira.

Bois que se marran e berran, bo tempo espera. ³³⁹

Cando a gaivota vai pró mar, colle o arado e vai arar.
Cando a garza vai pró mar, colle os bois e bota/ponte a arar. ³⁴⁰

Cando brúa a barra de Labrido, bois ó abrigo. ³⁴¹
Cando brúa a barra de Ortigueira, bois a/para a eira.
Cando brúa a de Labrido, pon o boi ó abrigo.
Cando brúa a do Esteiro, pon o arado ó fumeiro. ³⁴²

Cando o anzón pica nos bois, logo agoira o trebón.
Cando o moscardo roi nas vacas, axiña baixa a tro-
biscada.

Cando o boi moito lle dá ó rabo, brétema temos ó cabo.

³³⁸ V.t. nota 125.

³³⁹ *Marrar* é escornar uns bois ós outros pero sen se mancar.

³⁴⁰ Entendemos este r. como alusión ó bo tempo que lle permite á garza ir cara ó mar, como fan as gaivotas na mesma circunstancia que tamén recolle o refraneiro. Outros rs. complementan aconsellando que, cando vai para terra, *colle a brosa e fai estela*: e isto parece indicar que se aveciña tempo frío ou temporal; sen embargo non se debe esquezecer que hai un r. paralelo da gaivota que parece predicir tempo bo nesta circunstancia, cando a gaivota vai para terra (*Cando a gaivota vai pra a terra, xa non neva; cando vai pra o mar, vai nevar*).

En calquera caso estes rs. xa son arcaicos porque nestes últimos anos as gaivotas aprenderon a buscar alimento nos vertedeiros de residuos urbanos, de xeito que voan a cotío ó interior na procura de alimento e regresan polas tardes ós seus niños na beira do mar.

³⁴¹ Labrido (Ortigueira, C).

³⁴² Esteiro (Ortigueira, C).

Refraneiro galego da vaca

Co aire de poñente, solta os bois e vente.

Encarnado contra o mar, colle os bois e vai arar.

Encarnado ó monte, bois á corte; encarnado ó mar, bois a labrar.

Encarnado polo mar, colle os bois e vai labrar/arar.

Nubes roxas ó ponente, desapón os bois e vente.

Roxo contra o mar, colle os bois e vai labrar.

Máis val turbón en abril cós bois i o carro e quen vai nil.

Se ves brétema na Penafesa, ceiba os bois e ponte á mesa.

Si está o aire de levante, fala ós bois pra adiante. Si está de ponente, colle os bois e vente.

13. CALENDARIO

13.1. XANEIRO

V.t. 3.2.5., 10.2.1.1.

Ata o xaneiro calquera vaca pasa o regueiro.

Chuvia no xaneiro, carne no caldeiro.

No xaneiro fóra a vaca do lameiro.

O boi e o leitón en xaneiro crían riñón. ³⁴³

Os Reis, o boi os coñez e por san Xullán, o pailán. ³⁴⁴

Os Reis, o boi os coñez; por san Sebastián, o carreiro e o pailán. ³⁴⁵

³⁴³ V.t. nota 325.

³⁴⁴ Llopiz explica que *Reis* é a Epifanía e san Xián o 9. Hai varios santos co nome de Xián; o que se festexa o 9 é o que morreu mártir en Antioquía, baixo Diocleciano pero Ferrol, onde viviu Llopiz na súa adolescencia, celebra o día 7 a san Xián e san Ferreol, mortos en Vienne no século V. Llopiz explica tamén que *pailán* é o aldeán *zafio*, *paleta*.

Refraneiro galego da vaca

Por santa Lucía crez o día un palmo de pita; por san Xulián, un pulo de ran; por san Antón, un paso de boi; e por san Sebastián, xa ten unha hora máis.

Xaneiro mollado, se n'é bo para o pan, n'é malo para o gado.

Xaneiro, xeadeiro; febreiro, por cada queille seu regueiro; marzo, marzán; abril, fóra do cubil; maio pardo, val máis cós bois i o carro. ³⁴⁶

13.2. FEBREIRO

V.t. 6.7., 8.2.

Dixo no monte unha vella: "Vaite febreiriño corto, cos teus vinteito, que si tiveras máis catro non quedaba can nin gato". Febreiriño contestou: "Os teus becerriños oito, deixa que meu irmán marzo hachos de volver en catro".

En febreiro saca o boi do teu centeo.

En febreiro si a brétema pode co sol, ¡malia do pastor! ³⁴⁷

Si en febreiro trona, mal ano pró gando e bon pró sementado.

³⁴⁵ Llópez explica que aquí *Reis* é o tempo da Epifanía e san Sebastián é o 20 de xaneiro, cando xa os días van medrando.

³⁴⁶ Semella unha mestura dun r. da vaca con outro referido ás sucesivas idades do raposo ou do lobo *aínda a vella esqueira o refaixo; en san Xoán sécalle a ratz ó pan; polo San Pedro sécalle a do medio; polo Santiago, fouciño ó agro; en agosto, ovellas ó rostro*). Isaac Rielo extrañamente di *marzo pardo*, supoñemos que por errata por *maio*, e explica que *queille* ou *quenllo* é a parte máis fonda dunha valgada; e que polo agosto o lobo xa anda á caza, ó rastrollo ou restroballo. Pero v.t. nota 359.

³⁴⁷ Llópez explica que a brétema produce o perigo de perderse o gando, de caer por barrancos ou de que o ataque o lobo. Llópez a continuación exténdese dicindo que esta brétema ás ovellas prodúcelle-lo teo pero tal afirmación é falsa, xa que non consta que a humidade ambiental interveña na epidemioloxía da cenurose.

13.3. MARZO

V.t. 5.2., 8.2.

Alá vaias, marzo marceiro, que aquí me quedo cos meus becerros; agora virá o teu irmán abril que non sei se nos deixará vivir.

Dixo unha: "Graças a *Dios*, marzo, que me deixaches os meus becerriños catro". E marzo contestou: "¡Cala a boca, vella cerril, que che vén meu primo abril, que aínda che lles ha de facer caxir!".

Marzo, marzaco, cabeza de gato, de oito bois que tiña deixáchesme catro.

Vaite marzo, marzaco, que os meus becerriños quédanme todos catro. Dous que me quedan e dous que me ha de prestar o meu irmán abril, heichos de botar ó chamberil.³⁴⁸

Nas tardes de marzo recolle o teu gando.

Vaquíña que prado marceia, vaquíña leiteira.³⁴⁹

13.4. ABRIL

V.t. 3.2.9., 8.2.

Abril frío e mollado, enche o celeiro e farta o gado.

Abril quente e mollado carga o carro e enche o gado.³⁵⁰

Dúas augas de abril e unha de maio valen os bois e o carro.

Un día de abril e outro de maio, se son de tempo axeitado, valen os dous tanto coma os bois e o carro.

³⁴⁸ Este é un diálogo entre unha vella e o 28 de marzo. *Chambaril* é pau grosso do que se colga o porco polas patas despois de morto.

³⁴⁹ *Marcear prado* é pacer nun prado en marzo.

³⁵⁰ Este r. parece contradictorio co anterior, que fala de abril *frío*, non de abril *quente*.

En abril morre a fraca, a colmea, non a vaca. ³⁵¹

Máis val turbón en abril cós bois i o carro e quen vai nil. ³⁵²

No mes de abril fai queixos mil e no de maio fai tres ou catro.

O queixo e o barbeito, en abril ou maio sea feito.

13.5. MAIO

V.t. 3.2.5., 4.3., 8.2., 10.1.5., 11.

A porca de maio ou no principio ou no cabo, e han para-los bois quince días antes ou despois. ³⁵³

Auga entre maio e xuño val máis cós bois e o xugo.

Maio pardo e san Xoán claro valen máis cós bois e o carro. ³⁵⁴

Dendes maio a novembro o pasarei na braña, e non con ovelas senón con vacas.

O touro, o galo, a troita e o barbo, no mes de maio.

13.6. XUÑO

V. t. 3.2.5., 10.1.5., 11.

³⁵¹ Hai outro semellante: *Ovella vella e enxame probe, en marzo alea e en maio morre*. Refráns semellantes recollidos de Carré Aldao, Alvaro das Casas, Zamora Mosquera e Llópez cadran en que os enxamios *podres* ou *pobres* morren en maio e non en abril.

³⁵² E tamén *As augas de abril, enchen o carro e o carril e á señora que vai nil, Auga d'abril, ench'o carro, e o carril*.

³⁵³ En maio ten que haber quince días de mal tempo.

³⁵⁴ Outro r. di: *Maio pardo e san Xoán craro valen máis cá Señora e o carro*.

13.7. XULLO

Cando a silva bota a flor, pon a canada ó sol. ³⁵⁵

Cando o trigo é louro, é o barbo coma un touro. ³⁵⁶

Cando o trigo é/está louro, o barbo é coma un touro.

Cando o trigo xa vai mouro, está o barbo coma un touro.

13.8. AGOSTO

V.t. 3.2.5., 7.5.2.

O becerraño no agosto ten frío.

O maízo que espiga antes de san Bartolomeu, é meu; o que espiga despois, é dos bois.

O millo que barbea denantes de san Bartolomeu, é meu; o que barbea despois, é dos bois.

13.10. OUTUBRO

As enchentes de san Simón sonadas son; ou antes ou despois enchen o carro e mailos bois.

Cando Galo chega, os bois na corte se estean. ³⁵⁷

Día de san Simón e san Xudas, ergue os teus bois e suca.

³⁵⁵ Porque non hai leite, sobra a canada de muxir. Tal acontece a últimos de xuño e primeiros de xullo.

³⁵⁶ Este é un r. galego mal traducido por Hernán Núñez que o transformou en *Cuando el trigo está loro, es bravo, como un toro*.

³⁵⁷ Llópez explica que *Galo* se refire a san Galo que con san Florentino festexamos o día 15 de outubro, data na que en Galicia adoita empeza-lo outono húmido e frío que impide os traballos do campo.

Refraneiro galego da vaca

Día de san Simón e san Xuncras, alza os bois da cobertura.

O día de san Pedro bota o grao e tapa o rego. E o día de san Simón alza o arado e os bois. ³⁵⁸.

O día de san Semón alza os bois e o temón.

En outono bota as patacas e garda cedo as vacas.

O moscón vén por san Enecón e vaise por san Simón. ³⁵⁹

San Simón, si me pillas unha mosca, douche un millón.

O que deixan a coresma i as feiras de san Lucas, dígao a Incrusa.

¡Arriba, putas, que aí veñen as San Lucas!

Pola semana de san Lucas, suca, boi, suca. ¡Quen tivera sete maus pra sucар pola semana de san Lucas! ³⁶⁰

Por san Lucas alza o boi da suca, mata o porco e tapa a cuba.

Polo san Lucas solta os bois, mata os porcos e tapa as cubas.

Por santa Erea toma os bois e semea; por san Martiño, nin fabas nin liño. ³⁶¹

Por santa Erea, colle/toma os bois e semea.

³⁵⁸ Alude a san Pedro de Alcántara (19 de outubro. San Simón é o 28).

³⁵⁹ San Simón é o 28 de outubro e san Enecón Llópez di que é o 1 de xuño.

³⁶⁰ San Lucas celébrase no 18 de outubro con festas en Mondoñedo.

³⁶¹ Santa Erea ou Irea é o 20 de outubro; neste mes seméntase o centeo ou o trigo. Pero Noriega Varela situaba este r. en novembro e Carré Aldao o r. seguinte, en decembro: pode ser que se refiran a datas de celebración distintas nalgúns lugares, non refrendados polo calendario litúrxico universal.

13.11. NOVENBRO

V.t. 7.5.1. (*O presebe*)

En abril cabemos no cubil, en maio xa son bon gallo, en
santa Mariña xa vou pola cabirtiña, en agosto xa vou co
meu pai polo rostro, en santos xa mato os bois nos
campos i en xaneiro xa podo co carneiro. ³⁶²

Por santa Andrea, colle os bois e semea.

Tódoos santos, bois polos estabros. ³⁶³

13.12. DECEMBRO

V.t. 11.

Dendes a Pascoa a Nadal, andai, bois, pra o meu curral. ³⁶⁴

Polo santo Tomé ceiba os bois e ven. ³⁶⁵

³⁶² V. Risco di que *ser bo gallo* é facer bo vulto e que *ir polo rostro* é ir diante.

³⁶³ Por esta época pouco teñen que face-los bovinos polos campos.

³⁶⁴ Llópiz explica que a razón é que co frío non hai labores que facer.

³⁶⁵ Refírese ó santo Tomé apóstolo, 21 de decembro, cando xa non queda por facer ningún traballo agrícola que requira o uso dos bois e, ademais, achéganse as festas do Nadal.

13.13. VERÁN

V.t. 3.2.5., 8.

A vaca do vilán, se dá leite no inverno millor o dá no vran.

As vacas do vilán, que se no inverno dan leite, millor o dan polo vran.

As vacas do vilego dan millor leite polo vran que polo inverno. ³⁶⁶

Co vranção é bo calquer goriño, ca iauga e a neve cata quen cho leve. ³⁶⁷

13.14. INVERNO

V.t. 8., 12., 13.13.

En inverno o gando sobre todo ha de estar ben alimentado.

No inverno mormente o gado ha de estar ben alimentado/ farto/ farturado.

No inverno o gando ha de estar ben mantido.

No inverno sobre todo o gando ha de estar ben comido.

O gando no inverno ha de estar ben comesto.

O gando no inverno quer estar ben mantido.

Ovella, égoa, porca e vaca, polo inverno en col da palla.

³⁶⁶ V.t. nota 286.

³⁶⁷ V.t. nota 229.

Pedro Benavente Jareño e Xesús Ferro Ruibal

14. A VACA COMO REFERENCIA

V.t. 3.2.8., 4.5., 5.5., 7.3.2., 8.4.

Cando o trigo é louro, é o barbo coma un touro. ³⁶⁸

Cando o trigo é/está louro, o barbo é coma un touro.

Cando o trigo xa vai mouro, está o barbo coma un touro.

O barbo é coma un touro cando o trigo está louro.

Criado en casa probe é boi en casa rica.

Iste mundo éche unha feira de tolos.

O demo é unha vaca e non hai quen a munxa.

Abuso

Ara o boi pra que outros (bois) coman. ³⁶⁹

³⁶⁸ V.t. nota 356.

³⁶⁹ Llópez cita ó P. Feixoo e os versos da famosa anécdota atribuída a Virxilio *Sic vos non vobis fertis aratra boves*. Conta Donato na vida de Virxilio (18) que despois dunha noite de auga apareceu escrito nas portas do pazo de Augusto este dístico:

Nocte pluit tota; redeunt spectacula mane:

Boi galego, que decrúa o monte pra o proveito alleo.

Do coiro alleo, boas piallas se fan.

Non áte-la boca ó boi que traballa. ³⁷⁰

Non lle ates a boca ó boi que anda arando.

divisum imperium cum Iove Caesar habet.

*Esta noite chove seguido; pero mañá volven os espectáculos,
que Cesar comparte o mando con Xúpiter.*

Disque Augusto quixo saber de quen eran aqueles versos que o comparaban ó deus do raio e do trono; e disque un tal Batilo, poeta de segunda clase, dixo que eran del. Eran de Virxilio. Este incomodouse pola apropiación indebida, volveu ó lugar e escribiu:

Hos ego versiculos feci. Tulit alter honores:

sic vos non vobis...

Estes versiños fíxenos eu pero outro levou a sona: así vós pero non para vós....

Deixou así a cousa incompleta para que aquel poetastro, se tanto sabía, rematase o hemistiquio. Batilo non soubo. E Virxilio rematouno deste xeito tan orixinal:

Sic vos non vobis nidificatis, aves.

Sic vos non vobis vellera fertis, oves.

Sic vos non vobis mellificatis, apes.

Sic vos non vobis fertis aratra, boves.

Así vós, paxaros aniñades pero non para vós (en beneficio voso). Así vós, ovellas, producíde-la la pero non para vós. Así vós, abellas, criáde-lo mel pero non para vós. Así vós, bois, tirades polo arado pero non para vós.

O *Sic vos non vobis*, de que fala Llópez, aplícaselle ás realidades, coma o Sil e o Miño, nas que un fai o traballo e outro leva a sona e maillo proveito. No caso do r. que nos ocupa o boi ademais ten a condición de **galego** que é na literatura (popular ou culta) castelá e portuguesa o prototipo de quen traballa moito pero sen que o seu país reciba o beneficio do seu esforzo.

³⁷⁰ Na E. Espasa (s.v. *buey*) coméntase que quen traballa ten dereito ou necesidade de alimentarse máis ca quen folga.

O boi come a palla e os ratos o millo.
Ó boi escornón non lle faltou unha cornada. ³⁷¹

Alternativa evidente

Se non é boi, é vaca.

Aparencias

Boi fermoso non é pró traballo. ³⁷²
Non todo o que ten pelica é pegureiro.
O boi morto vaca é. ³⁷³
O boi sen cencerro perde posto.
Ó boi vello, chocallo novo. ³⁷⁴
 Ó boi vello, xugo novo.
Se queres ser rico, calza de vaca e viste de fino.

Aproveita-la ocasión

Cando che dan o almallo, acode co barazo.
 Cando che dean a xatiña, acode coa cordiña.
 Cando che digan "Colle a vaca", corre coa baraza. ³⁷⁵

³⁷¹ Díselle ós que abusan dos outros e un día alguén lles para os pés cun bo disgusto.

³⁷² Gonzalo Correas explica este r. dicindo que *llaman buey hermoso al hombre de buena presencia, flojo, sin obras.*

³⁷³ En matando o boi ou o touro, a carne véndese como de vaca. Sen embargo tamén se usa co senso de minusvalora-lo inimigo despois de que está morto, porque a quen eventualmente se lle ten medo é ó boi, non á vaca. Saco y Arce dá outra explicación: *Se dice cuando una disputa versa sólo sobre nombres.*

³⁷⁴ Llópiz engade que é irónico coma o cast. *A la vejez viruelas.*

³⁷⁵ Llópiz di que cadra co cast. *Cuando te den la vaquilla, acude con la soguilla* e co latín *Suscipe cum sacco, quando tibi dona ferantur* que quere dicir *recolle cun saco cando che dean de balde* .

Avareza

A carne no teito e a fame no peito.

A carne no teito e o corpo no leito.

A muller cocifeira, coma o boi, se non come antes come despois.

Colaboración

Un boi non fai máis que un ronsel. ³⁷⁶

Compañas

O que anda cos bois a escurrutar depende.

O que cos bois anda, a turrar depende.

Consecuencias

Boi morto, cornos que non turran/trucan/escornan. ³⁷⁷

Comíchesme a carne, róeme os ósos.

O que come a carne, que roía os ósos.

Quen comeu a carne, que roa o óso.

Do coiro che han de saír as correas, inda que ti o non creas.

Do coiro hanche de saír as correas.

Dunha vaca sai un becerro.

O boi que máis traballa, máis axiña creba.

Constancia

Andar, andar, que o rabo está por esfolar. ³⁷⁸

³⁷⁶ *Ronsel* é aquí o rastro que van deixando as pisadas do boi; alude ó principio de que a colaboración mellora o esforzo individual.

³⁷⁷ Este r. úsase como exclamación cando desaparece un problema que preocupaba; coma quen di *¡Un problema menos!*

³⁷⁸ *Esta-lo rabo por esfolar*: dise do asunto no que falta moito por facer e aínda o máis duro e difícil.

¡Animo tripas, que está un corno a cocer!

Control da natalidade

Familia, a que Deus dea; e gando, o que se poida manter. ³⁷⁹

Desexo

Quen bois perdeu, chocallos se lle antollan. ³⁸⁰

Desgracia

Morreume o boi, morreume a vaca e quedou o demo na casa.

Diferencia

-Pois... -Vacas non son bois. ³⁸¹

Dificultades

Non hai carne sen óso.

Non hai preito que non se arregre nin corno que non se endereite.

Non se sabe o que pesa a carne mentras non o di a romana.

Onde menos se coida, atólanse os bois. ³⁸²

Onde menos se pensa, atólase a parella.

³⁷⁹ Velaí un r. precursor da *Humanae Vitae* do papa Paulo VI.

³⁸⁰ Cando desexamos moito unha cousa, o propio desexo engánanos facéndonos pensar que é boa de conseguir.

³⁸¹ Este r. funciona como resposta automática a quen deixa no aire unha expresión baleira de significado (*pois...*), mentres agarda que lle veña á idea algunha outra cousa que dicir.

³⁸² Cremos que este r. di que moitas veces os bois entérranse nunha lameira que non se vía e coa que non se contaba, aludindo a que as desgracias aparecen cando menos un as espera.

Discreción

¡Deita palla ó boi, Gonzalvo, deita palla ó boi! ³⁸³

Educación dos fillos

De becerro verás o boi que terás.
De pequeniña verás a vaquiña que terás.
De pequeniña verás qué vaquiña terás
De pequeniño verás o boi que terás.
De pequeniño verás qué boi terás.
De pequeno conocerás qué boi terás.
De pequeno verás o boi que terás.
De pequeno verás qué boi terás.
De piquiniño verás qué boi terás.
De xatiña verás a vaquiña que terás.
De xato verás qué boi terás.
O boi que terás, de tenreiro o verás.

Envexa

A vaca da miña veciña come menos herba e dá máis leite cá miña. ³⁸⁴

A vaca da miña veciña, con auga dá leite para todos.
A vaca da miña veciña dá máis leite cá miña.
A vaca da miña veciña dá mellor leite cá miña.
A vaca da miña veciña dá o leite máis branco cá miña.
A vaca da veciña sempre dá máis leite cá miña.

Estado

³⁸³ Llópiz di que equivale a dicir *fai as túas cousas e non te preocupes de máis nada*.

³⁸⁴ Trátase dun r. antigo que xa usaban os poetas latinos: *Quodque aliena capella gerat distentius uber, tabesco* (Horacio: *consúmeme que a cabriña allea teña o ubre máis grande*) e *Vicinumque pecus gradus uber habet* (Ovidio: *A grea allea ten ubre máis grande*). Saco y Arce comenta: *Eterno malestar del corazón humano que jamás se satisface con lo que posee. Por eso Garcilaso ponderaba la dulzura de la fruta del cercado ajeno*.

Refraneiro galego da vaca

Vaca de moitos ben muxida e mal mantida.

Experiencia

Cada un fala da feira según lle foi nela.

Cada un trata do que mata.

Fatalidade

¿E dempois? .- Morréronme as vacas, quedáronme os bois.

Estoupa o gado co último bocado.

Tarde ou cedo o gando vai prá corte ou pró cortello.

Fraude fiscal

Quen come a vaca do rei, a cen anos paga os ósos.

Quen vaca do rei come, cen anos lle paga os ósos. ³⁸⁵

Gratidade

O boi correndo vén ó chamado de quen o mantén.

Ó boi vello dálle mantenza e darache a pelexa.

Gregarismo

Onde vai o chocallo vai o fato.

Onde van os carros, van os bois.

Humor

A falta de carne, bo é o pan.

A falta de carne, bos son polos e touciño.

³⁸⁵ Aplicado á declaración da renda: o mal desgravado hai que pagalo ó final e con recargos. Na E. Espasa (s.v. *vaca*) coméntase: *advierte que quien ha sido poco fiel en el manejo de los caudales de los poderosos no se dé por seguro, por mucho tiempo que pase, de que no le residencien y se lo hagan pagar doblado.*

A falta de vaca, bos son os polos con touciño.
A vaca da miña veciña, con auga dá leite para todos.
Atinou o boi a mexar no cacho. ³⁸⁶
¡Benia á tallada que trae outra engarrada!
Carne sin óso non é pra probes. ³⁸⁷
Crouco pelado, ¿quen te pelou que nin pelo che deixou i a
cachola en queixo che trocou?
Dá *Dios* moas ó que non ten talladas.
Dá *Dios* pan a quen non ten dentes e a quen dentes ten
dálle leite.
Dá *Dios* talladas ó que non ten dentamía.
De coiro alleo, boas piallas. ³⁸⁸
Do coiro alleo, boas piallas se fan.
Mozas loucas e por casar, mal gando é de gardar.
Mozas tolas e por casar, é mal gando de gardar.
Nin bois á noite nin muller á lus da candeia. ³⁸⁹
Non hai mal que por mal non veña, morreume a sogra e pa-
reume a vermella.
O crego de Albarellos ten máis touras cós seus novelos. ³⁹⁰

³⁸⁶ Llópiz: *Se dice cuando alguien hace un trabajo fácil ya conocido por los demás.*

³⁸⁷ A E. Espasa (s.v. *carne*) comenta *Denota que los ricos y poderosos siempre son preferidos.* E engade que *carne sin hueso vén ser Conveniencia o empleo de mucha utilidad o de poco o ningún trabajo*

³⁸⁸ Hai un r. semellante: *Do coiro hanche saí-las correas*, no que se transfere o coiro da vaca ó coiro da propia persoa: se algo queres, halo suar.

³⁸⁹ O boi á noite parece máis voluminoso do que *é faise máis que é, luce máis do que é, faise moito máis representante* e a muller debidamente iluminada (*á lus da candeia*) tamén parece máis bonita. Tal lles pasa ós mozos que van buscar moza á discoteca. E nesas circunstancias non cómpre mercar nin casar porque pode un levar un bo calote, xa que facilmente nos darían gato por lebre.

Refraneiro galego da vaca

O que deixan a coresma i as feiras de san Lucas, dígao a Incrusa. ³⁹¹

¡Arriba, putas, que aí veñen as San Lucas!

O que perdeu un boi e atopou un xato, xa non perdeu tanto.

Quen perde o boi e atopa o chocallo, xa non perdeu tanto.

Onde non hai bois, limpa estará a corte.

Pra tourear e pra casarse, hai que arrimarse.

¡Que non morran as vacas, que os homes hainos a manadas!

Quen atope tallada de carne, que coma e que cale.

¿Queres leite? - Dille á vaca que cho deite.

Tanto fixo meu pai coa aguillada dos bois que pariu miña nai nove meses despois.

Indicios

¿Chincla o chocallo? Logo pasa o gado.

¿Sona o chocallo? Gado vén.

Xurden os chocallos primeiro que os almallos.

Indiscreción

Se non araras cos meus bois, non saberías dos meus doos.
³⁹²

Inexperiencia

Xente nova non garda o gado.

³⁹⁰ *Albarellos* hai varios en Galicia e cremos que aquí simplemente está por razón da súa asonancia con *novelos*.

³⁹¹ Alude ás feiras de Mondoñedo.

³⁹² Llópiz explica que é o que se lle di ós intrusos que nos chegan *con zalemas al interior de nuestra casa y costumbres* (os andares da casa) *para luego propalarlo*.

Ingratidade

A vaca boa, que dea unha canada de leite pouco importa, si de unha patada a deborca. ³⁹³

O boi vello non se chora. ³⁹⁴

Inxustiza

Ara o boi pra que outros (bois) coman.

Liberdade

A boi bravo, corda longa. ³⁹⁵

A gando bravo, corda larga. ³⁹⁶

Boi ceibe ben que se lambe. ³⁹⁷

Boi ceibe ben se lambe/ de seu se lambe.

Boi ceibe lámbese como quere.

Boi que está solto anda ben lambido.

Boi solto ben se lambe ³⁹⁸

³⁹³ Llópez explica que é así porque se perde o proveito todo e engade: *Tiene este prov. un fondo moral muy sutil y quiere presentar gráficamente, como una sucesión de buenas acciones, puede quedar anulada por una traición final.*

³⁹⁴ V.t. nota 46.

³⁹⁵ Cando un é retorcido, hai que deixalo andar.

³⁹⁶ Alvarez Gíménez comenta: *Se aconseja que prudentemente se disimule lo que no puede remediarse al momento, esperando ocasión oportuna para el castigo o corrección.*

³⁹⁷ Llópez sinala que existe en castelán (*El buey suelto bien se lame*) e en catalán (*Bou solt se llapa tot*). A veces os bois lamben moito o seu propio corpo e acaban enchendo a panza de pelos que forman unha bola compacta que tecnicamente se coñece co nome de *tricobezoar*.

³⁹⁸ Rosalía de Castro no seu *Conto Gallego* (publicado por Bouza Brey en *Cuadernos de Estudios Gallegos* II, 6, 1946-1947; pp. 284-294) di

- ¡Lorenzo!, debías casarte, que ó fin o tempo vai andando, os anos corren, e un probe dun home faise vello e cóbrese

Refraneiro galego da vaca

Boi solto de seu se delambe
Boi solto lámbese todo.
O boi ceibe ben se lambe/delambe.
O boi ceibo ben se lambe.
O boi que anda solto ben se delambe.
O boi que está solto, anda ben lambido/delambido.
O boi solto ben/de seu se lambe.

Boi solto de seu se desata.

Onde atan a vaca, alí pasta.

Vacas do monte non ten boi certo. ³⁹⁹

Maldade

Depois de morto o meu boi, non naza a herba no prado.

Ó que co demo traballa, os bois se lle desmandan.

Mulleres

As mulleres entre os homes éche un gado mal gardado.

Mozas loucas e por casar, mal gando é de gardar.

Mozas tolas e por casar, é mal gando de gardar.

Non está a carne no garabato por falta de gato. ⁴⁰⁰

Solteira sin lume, vaca sin estrume.

de pelos brancos antes de que poida ter manta na cama, e aforrar pra unha ocasión; e isto, Lourenzo, non se fai sin muller que teña man da casa e garde o diñeiro que un gana.

- Boi solto, ben se lambe.

- ¡Ó vento!, ésas sonche faladurías. Ó derradeiro, ¿pra qué os homes naceron si non é pra axuntarse cas mulleres, fillo da tía nai?

Na E. Espasa coméntase que este r. *denota lo apreciable y grato que es ser libre.*

³⁹⁹ V.t. nota 102.

⁴⁰⁰ Dise das mulleres que quedan solteiras e non por falta de pretendentes senón por algunha outra razón.

Obstinación

Chámesme boi, chámesme vaca, do que son eu ninguén me
saca. ⁴⁰¹

Que me chames boi, que me chames vaca, do que son
eu non me asacas. ⁴⁰²

Oportunidade

Quen chega tarde nin oe misa nin come carne.

Tempo hai de mercar e tempo de feirear.

Vaca que non come cos bois, ou comeu antes ou come
despois.

Parasitos

"Aramos", dixo a mosca, e estaba no corno do boi.

"Aramos", dixo a mosca ó boi.

Patria e emigración

A vaquiña é de onde paces, non de onde nace

Millor que onde naces, onde paces.

Con quen paces e non con quen naces.

Non con quen naces senón con quen paces.

Onde paces e non onde naces.

Boi vello ó que se lle troca o palleiro, no novo deixa o pe-
lexo. ⁴⁰³

Cátalle corte nova ó boi vello, que ele deixará o pelexo.

⁴⁰¹ Llópez di que é contestación que dan os porfiados cando non dan o seu brazo a torcer.

⁴⁰² Llópez di que se aplica ós que se obcecan e non hai forma de os facer entrar en razón.

⁴⁰³ Llópez explica que ós animais domésticos, cando son vellos, non é ben cambiárlle-los andares (*adoitos*) porque se axeitan mal ós novos xeitos: boa metáfora dos perigos do desarraigo. Na Enciclopedia Espasa explícase que non é ben para os vellos cambiar de clima e de alimentación, porque expoñen así a súa vida e saúde.

Refraneiro galego da vaca

Ó boi vello non lle múde-la corte.

En terra allea, a vaca ó boi cornea.

En terra allea, a vaca ós bois cornea/turrea.

En terra allea *astra* as vacas turran ós bois.

Na terra allea, a vaca ó boi cornea.

Na terra allea a vaca ó boi turra i escornea.

Na terra allea as vacas escornan ós bois

Na terra allea pode a vaca co boi.

Na terra estrana a vaca ó boi malla.

O boi bravo na terra allea faise manso. ⁴⁰⁴

Ó boi bravo trócalle o eido e vírase manso.

O boi bravo, trocándolle a terra, é mudado.

Ó boi bravo trócanlle a terra e vírase manso.

O boi, onde nace, pace.

O boi, onde pace; e o home, onde nace.

O home, onde nace; e o boi, onde pace.

Picardía dos débiles

Becerro manso, mama a súa nai e a outras catro.

Cuxo mansiño de tódolos tetos mama.

O becერიño manso mama a súa nai e a outras catro.

Pucho mansiño de todas as vacas zuga.

Xatiña menga a tódalas vacas zuga. ⁴⁰⁵

Xatiño manso zuga á súa nai e mais a outras catro.

Xatiña brava pouco mama.

Faite o morto e deixarate o touro.

⁴⁰⁴ Na E. Espasa (s.v. *buey*) comenta *En país extraño se procede con más cordura, moderación y templanza, por faltar el apoyo que se tiene en la patria.*

⁴⁰⁵ Llópez define *menga* como mansa (Cf. var. *Xatiño manso* .) cita un r. latino *Vir oboediens loquetur victoriam* que no texto orixinal (*Pr.* 21,28) ten o senso de *Quen saiba escoitar falará o último*; quere dicir, que quen está caladiño ó abrigo do loureiro é moitas veces quen en fin de contas máis proveito tira dunha situación.

Pobres e ricos

A uns mórrenlle as vacas e a outros párenlle os bois.

A ⁴⁰⁶uns párenlle os bois e a outros arrebéntanlle as vacas.

A us párenlle os bois e a outros amálanlle as vacas.

Hai a quen lle morren as vacas e a quen lle paren os bois.

Cando a vella ten diñeiro non ten carne o carniceiro.

Máis val de vivo cheirar a touro ca de morto a ouro. ⁴⁰⁷

O boi do pobre máis traballa do que come.

O boi do pobre: o máis traballado e o que pior come.

Onte vaqueiro e hoxe cabaleiro.

Ó pobre, a muller e a gata; ó rico, a pocha e a vaca. ⁴⁰⁸

Ós pobres Deus mándalles nenos, ós ricos mándalles becerros.

Ós probes mándalles Deus nenos; e ós ricos, becerros.

Poder e política

Entre bois non hai cornada.

O que está cabe da vaca, dúas veces a mama. ⁴⁰⁹

O que linda a vaca, cando quer a mama.

O que ten man da vaca, mama sempre que queira.

Paso de boi, dente de lobo e de vez en cando facer o bobo /faise o tolo. ⁴¹⁰

⁴⁰⁶ Uns teñen tanta sorte que incluso lles paren os bois (que nunca paren); a outros, en cambio, nin siquera lles paren as vacas preñadas, que acaban rebentando.

⁴⁰⁷ Este r. lémbraunos aqueloutro que di *Val máis cheirar de vivo a viño e merda que de morto a incenso e cera*.

⁴⁰⁸ Sobreenténdese *párenlles*.

⁴⁰⁹ Usase en senso irónico falando da política.

⁴¹⁰ Aconsella este r. *paso de boi* (calma), *dente de lobo* (ter decisión rápida para aproveitar unha oportunidade) e *face-lo tolo* (astucia e sagacidade). Consello que sobarda na súa utilidade o reducido

Precaución

Abride os ollos, que asan carne.

Cada carreteiro sabe onde garda os seus bois.

Cada labrego sabe onde garda os bois/o gando.

Eu ben sei con que bois aro, e por eso vou con tento.

No niño do can non cáte-lo pan, nin no fuciño da cadela
cáte-la manteiga.

Non sexas forneira se tes a cabeza de manteiga.

O leite ó pé da vaca e jollo coa trampa!

Precipitación

Aínda a vaca non pariu e xa lle queremos pór o vitillo ó
xato. ⁴¹¹

Inda non me deron a carne e xa me piden os ósos.

Moito madruga Xan de Gadella, moito madruga e ben tarde
aparella. ⁴¹²

Moito madruga Xan da Gardela, moito madruga e tarde
aparella.

Muito madruga Xan da Guedella, muito madruga e
tarde aparelha.

Xan das Guedellas, cedo madrugas e tarde aparelhas.

Preferible

Máis quero ser vaca que vaqueiro.

Máis val ser boi do que carro, e aguillada antes do que boi.

Vale máis boi que boiada.

Preguiza

mundo da feira e ten aplicación a moitos campos da vida empresarial
e política.

⁴¹¹ Alude ós que dan por realidade o que só é unha ilusión.

⁴¹² *Xan das Guedellas* é personificación do home preguiceiro.

- O boi afartado fai cama do rabo.
O boi afarto, déitase no prado.
O boi afartado non pasa o valado.
O boi afartado non proba bocado.
O boi farto anda esparso.
O boi farto paseniño deixa/sal do prado.
O boi farto vai paseniño.
O boi farturado/farto non proba bocado.
- O boi ruín escórnase folgando. ⁴¹³
O ruín boi descórnase folgando.
O ruín boi folgando na corte s'esmouca. ⁴¹⁴
O ruín boi máncase na corte. ⁴¹⁵
O ruín boi na corte folgando s'esmanca.
- O traballo é bo para os bois.

Promesas

- Antes falte a palabra na praza que o estercos na corte.
Ó boi cólleselle polas hastas e ó home pola palabra. ⁴¹⁶
Ó boi, pola corda.
O boi, pola corda; e o home, pola boca.
O boi, pola corda; e o home, pola palabra.
O boi, pola corda; e o home, pola parola.

⁴¹³ Díselles os que aparentan cansarse (ou se cansan mesmo) por pouca cousa.

⁴¹⁴ Llópiz explica que *esmoucar* é tronzar un corno, escornarse.

⁴¹⁵ V.t. nota 39.

⁴¹⁶ Tan suxeito está o home pola palabra que dá, se é honrado, coma o boi xunguido ou preso polos cornos. Moreiras Santiso cita algúns rs. paralelos *Home parlanchín, pra todos mais non pra min, Nin besta de soila herba, nin home de moita verba, Ó can e ó paroleiro, deixalos no carreiro*. E tamén cita dúas cantigas recollidas de Ramón Cabanillas:

Pra coller unha lebre lcorredoiras apretadas, lpra enganar unha moza lhome de poucas palabras.

Home de moita parola lgasta a forza en parolar le nin fai todo o que di lnin tampouco di o que fai.

Refraneiro galego da vaca

O home, pola palabra; e o boi, pola corda.
O home, pola palabra; e o boi, pola corna.
O home, pola parola; e o boi, pola corda.

Proporción

Boi grande, are ou non are.

O boi, grande, are ou non are.

Caga máis un boi que cen anduriñas. ⁴¹⁷

Caga máis un boi que cen gorrións.

Caga máis un boi que unha andoriña.

Máis caga un boi que cen anduriñas.

Val máis a cagada dunha vaca cá de cen *golondriñas*.

Máis alampa un boi dunha lambida que a ovella en todo o día.

Máis come o boi que cen anduriñas.

Máis come un boi que cen anduriñas.

Máis arroído fai unha ran no raeiro do que cen bois nun lameiro.

Val máis bocado de vaca que catro de pataca.

Resignación

¡A onde irá o boi que non are, xa que arar sabe!

¿A onde irás, boi, que non labres? ⁴¹⁸

¿Onde irá o boi que non acamboe?

¡Onde irás, boi, que non ares!

¿Onde irás, boi, que non ares? A Casares.

¿Onde irás, boi, que non ares? Á cortaduría.

¿Onde irás, boi, que non ares? Á macelleira.

O boi turra do arado, mais non é do seu agrado.

O que non teña pra unha vaca, merque unha cabra. ⁴¹⁹

⁴¹⁷ Máis ruído mete un inimigo poderoso que moitos pequenos. Tamén significa que un negocio grande rende máis que moitos pequenos.

⁴¹⁸ A E. Espasa comenta o equivalente cast. dicindo *En todos los oficios y estados hay trabajos que sufrir*.

Quen perde o boi e atopa o chocallo, xa non perdeu tanto.

Roubar

O que vacas non ten e vende xatiños, de algures lle vén. ⁴²⁰

Ruindade

O boi ruín crece en cornos. ⁴²¹

Sexo

Deixa a carne un mes, que ela te deixará a ti tres. ⁴²²

Máis tiran dúas tetas que dúas carretas

Tira máis pelo de cu que xunta de bois.

Muller fraca, cona de vaca.

Muller fraca, cu de vaca.

Muller gorda, cu de toura.

Suborno

Carreteiro que non unta o carro non sai do camiño.

O que non unta o carro quédase ás veces na corredoira.

Quen o carro unta, ós seus bois axuda.

Quen o seu carro unta, ós seus bois axuda. ⁴²³

Traballo

Os pais a xugadas e os fillos a pulgadas. ⁴²⁴

⁴¹⁹ Cfr. fr. *La chèvre est la vache des pauvres*.

⁴²⁰ V.t. nota 276.

⁴²¹ A xente de mala caste vaise facendo máis ruín co paso dos anos.

⁴²² A E. Espasa comenta que aconsella continencia nos praceres sensuais e ensina que teñen máis forza os malos hábitos que os impulsos da natureza.

⁴²³ A E. Espasa (s.v. *carro*) comenta *los obsequios que se hacen en tiempo oportuno conducen indirectamente al buen éxito de lo que se desea alcanzar*.

Reparto do traballo

Mentras ande na eira o xugo, que ande na casa o fuso.

Mentras ande na leira o xugo, que ande na casa o fuso.

O boi, pra arar; o paxaro, pra voar; o peixe, pra nadar; e o home, pra traballar.

O boi, pra que are; o home, pra que traballe; e a muller, pra que garde.

O que queira leite, que o munxa.

Turra o boi, turra a vaca, mais pode o boi coa vaca. ⁴²⁵

Un mata e outro esfola.

Us matan e outros esfolan.

Traición

Avisade ó lobo e deixade o gando soilo.

Utopía

Longa ten o boi a língua, mais falar non pode.

Non se pode fiar e muxir ó mesmo tempo.

Vaidade

Lóuvate, boi, que che a vender levan.

Vaca gabada, á feira con ela.

Vaca gabada, coela á feira. ⁴²⁶

Vaca gabada non enche a canada.

Valentías ridículas

⁴²⁴ Porque, mentres os pais traballan duro para teren e aforraren, os fillos adócanse a folgar ou a traballar ós poucos.

⁴²⁵ V.t. nota 68.

⁴²⁶ Llópez explica que hai que aproveita-lo momento de maior aprecio para vendela ó maior precio.

Deica abaixo, sin bois andan os carros.

Pra abaixo, calquera boi turra.

Ó boi morto acañarlle/acañalle o corno.

Ó boi morto agárralle o corno.

Ó boi morto, agarrarlle por un corno.

Ó boi morto, collerlle o corno. ⁴²⁷

O que non xungue bois, carro non deborca.

Ó touriño morto gran coitelada.

Xustiza

Mellor quero ver a miña vaca morta, que a xustiza á porta.

⁴²⁷ Llópiz explica: *Tiene dos sentidos fig.; uno equiv. al castellano A burro muerto, cebada al rabo y el otro representa una irreverencia o destemor hacia quien en vida fue temible enemigo.*

15. OUTRAS COUSAS

15.1. O TOUREO ⁴²⁸

Pra tourear e pra casarse, hai que arrimarse.

Unha vella no tempo dos mouros fixo do cu unha praza de touros.

⁴²⁸ A escasa presenza da chamada *fiesta nacional* en Galicia queda reflexada na práctica inexistencia de rs. sobre o toureo: de por parte, o primeiro é sospeitoso de ser adaptado do castelán porque en galego é infrecuente o verbo *casar* en forma reflexiva (*casarse*). En Galicia hai diferentes festas denominadas *corre-lo boi* (Allariz) que teñen moito de xogo acrobático que en ningún caso implica que o animal sufra e, moito menos, que se mate. Hai mesmo un poema satírico do século XIX contra un toureiro que en Noia (C), tras unha corrida quixo merca-lo boi, que lle dera un golpe, para vingarse del matándoo. Nestes últimos cen anos as cidades da Coruña e de Pontevedra crearon cadansúa praza de touros, para os veraneantes que chegan de Madrid (en boa parte no séquito dos políticos do Estado). Pero está moi extendida nunha terra eminentemente gandeira a repulsión espontánea polas *corridas de toros*. Véxase incluso a nota a *Do boi co rabo recachado...* en 3.2.8.

15.2. REFRÁNS XEOGRÁFICOS

Estrela *boeira*, vaite deitar que os vosos boeiros vanse cear.
429

Para pasa-lo *Touriñán*, ou rentes da costa ou adentro do mar.

En carne tenreira, Galicia a primeira. 430

En Caroi, nin boa vaca nin bo boi, pero montador, do mellor. 431

En Galicia despídenme os lameiros e en Castela recébenme os macelos/coitelos.

Moza de Deza e vaca da Ulla, ben é verdá que de cento unha.

Moza de Deza e vaca da Ulla, de cento unha.

Vaca de Entrimo e muller de Gaiás, fuxe delas como dos cás. 432

Vaca de Manzalvos e muller da Mezquita ... quita, quita.

Vacas de Ulla e muller de Bendoiro, n'as metas na casa que che é un agoiro.

Vaca de Ponferrada, moito ubre e pouca canada.

429 *Estrela boeira* é o planeta Venus.

430 Supoñemos que se trata dunha creación recente, non dun r. tradicional. V.t. nota 9.

431 O noso informante di que se refire a un home moceiro que houbo en Caroi de Cotobade, que quedou como home proverbial.

432 Entrimo é concello ourensán que está na raia seca estremando con Portugal e Gaiás é lugar da parroquia de santa Cruz de Grou no veciño concello de Lobeira. O r. é un de tantos casos nos que un topónimo está aí só por rimar cunha palabra (*Gaiás* con *cas*).

15.3. OUTROS

Se as voltas o fan, cámbiase o boi polo can.

Ye la conta da boca tonta, morreuse o boi, acabouse a conta.

Pedro Benavente Jareño e Xesús Ferro Ruibal

Bibliografía

- ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, X.M.: *Cantares de cego*. Ed. Castrelos. Col. O Moucho, Vigo MCMLXXII.
- ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, X.M.: *O libro da caza*. Ed. Castrelos. Col. O Moucho, Vigo MCMLXIX.
- ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, X.M.: *O libro do porco*. Ed. Castrelos. Col. O Moucho, Vigo MCMLXXII.
- ÁLVAREZ GIMÉNEZ, E.: *Refranero agrícola y metereológico gallego*. Pontevedra MCMIV.
- ANÓNIMO: *O mintireiro verdadeiro para o ano 1971*. 1971.
- ANÓNIMO: *Refraneiro do viño*. Ed. Castrelos. Col. O Moucho. Vigo MCMLXXIV.
- BOUZA BREY, F.: *Etnografía y folklore de Galicia*. T. II. Ed. Xerais, Vigo 1982.
- CABANA, D.X.: *O libro do amor*. Ed. Castrelos. Col. O Moucho. Vigo MCMLXXIV.
- CARRÉ ALDAO, U.: “Coleición de refráns de almanaque”. *Nós* 35, 6-8; 36, 13-18.
- CARRÉ ALDAO, U.: “Refranero gallego”. *A Nosa Terra*, nn. 22-51, 1908.
- CARRÉ ALVARELLOS, L.: “As feiras na Galiza”. *Revista de Etnografía* 3, 1964, 97-124.
- CASAS, A. das: *Refraneiro Galego*. Escolleito por A. das C. Nós, Santiago s.d.
- CASTRO, R. de: “Cuento Gallego e Prólogo a Cantares Gallegos”. *Boletín da Real Academia Gallega*, XXVI, 1955, 107-130.
- ESMORÍS RECAMÁN, F.: “Refranero fisterrán”. *Cuaderno de Estudios Gallegos*, XIV, 42, 1959, 107-129.

- FERNÁNDEZ OXEA, J.R. (BEN-CHO-SHEY): *Santa Marta de Moreiras. Monografía dunha parroquia ourensán (1925-1935)*. Ed. do Castro, Sada, 1982.
- FERNÁNDEZ OXEA, J.R.: “Cancionero y refranero de Corme”. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, VII, 3º, 1951, 1-51.
- FERRO RUIBAL, X. et alii: *Diccionario dos nomes galegos*. Ir Indo, Vigo 1992.
- FRANCO GRANDE, X.L.: *Festa das sete vacas en Tebra*. Grial 39, 1973, 10-34.
- GARCÍA ALÉN, A.: *A alfarería na literatura popular galega*. Galaxia, Vigo 1980.
- GIPPINI ESCODA, E.: *Refraneiro galego (Escolma)*. Ed. do Castro, Sada 1991.
- GONZÁLEZ PÉREZ, C.: *O refraneiro do mar*. Excma. Diputación de Pontevedra, 1987.
- LAMAS CARVAJAL, V.: *Tío Marcos da Portela*. Passim.
- LANZA, F.: “Falan os de Ribadeo”. *Nós* 114(146-154), 116(169-172), 118(207-211), 1933.
- LLÓPIZ MÉNDEZ, V.: “La abeja en la paremiología” ⁴³³. *Boletín de la Real Academia Gallega*, XXVI, 107-130, 1955.
- LLÓPIZ MÉNDEZ, V.: *Refraneiro galego*. Manuscrito inédito (Bibliófilos Gallegos).
- LORENZO FERNÁNDEZ, X.: *Cantigueiro popular da Limia Baixa*. Penzol, Galaxia, Vigo 1973.
- LORENZO FERNÁNDEZ, X.: *Refraneiro galego*. Ed. Castrelos. Col. O Moucho. Vigo MCMLXXXIII.
- MOREIRAS SANTISO, X.: *Os mil e un refráns galegos da muller*. Alvarellos, Lugo 1978.
- MOREIRAS SANTISO, X.: *Os mil e un refráns galegos do home*. Ed. do autor, Lugo 1977.

⁴³³ Este artigo figura firmado por L. V. López M. Esperante, pero existe documentación que acredita que o seu autor é Vicente Luís Llopiz Méndez-Esperante, sen que saibamos se se trata dunha errata ou dun seudónimo.

Refraneiro galego da vaca

- NORIEGA VARELA, A.: “A segunda serie de ‘Como falan os brañegos’ de Antonio Noriega Varela”. *Cadernos de lingua*, 7, 1993, 93-98. Real Academia Galega (Armando Requeijo).
- NORIEGA VARELA, A.: “Reportorio de refrás pra todol-os meses do ano”. *Nós* 3, 1920, 16-18.
- NORIEGA VARELA, A.: “Sabiduría popular”. *Revista del Centro Gallego de Avellaneda*.
- NORIEGA VARELA, A.: *Como falan os brañegos*. Nós, A Cruña 1928.
- OTERO ÁLVAREZ, A.: *Vocabulario de San Jorge de Piquín*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago, 1977 (Anexo de Verba 8).
- RIELO CARBALLO, I.: *Cancioneiro da Terra Cha (Pol)*. Ed. do Castro, Sada 1980.
- RIELO CARBALLO, N.: *Escolma de Carballedo*. Castrelos, Col. Pombal, 1976.
- RIVAS QUINTAS, E.: *Frampas II. Contribución al diccionario gallego*. Alvarellos, Lugo 1988.
- RIVAS QUINTAS, E.: *Frampas. Contribución al diccionario gallego*. Ed. Ceme, Salamanca 1978.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, E.: *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*. Galaxia, Vigo I (1958), II (1960), III (1961).
- SACO Y ARCE, A.: “Refrás gallegos”. *A Monteira*, 43 (341)-59 (52). Lugo 1890.
- SACO Y ARCE, J.A.: *Literatura popular de Galicia. Colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos*. Diputación de Ourense, 1987.
- SESTO LOPEZ, X.: *Refraneiro da muller*. Ed. Castrelos. Col. O Moucho. Vigo MCMLXXVI.
- TABOADA CID, M.: “Algunos aspectos de la vida espiritual de La Mezquita”. *Boletín Auriense*, 8, 1978, 107-166.
- VALLADARES NÚÑEZ, M.: “Refrás gallegos”. *A Monteira*, 60 (62)-65 (103), Lugo 1890.
- VARIOS: Apéndice ó "*Diccionario enciclopédico gallego-castellano*", RODRIGUEZ GONZALEZ, E. Galaxia, Vigo 1961.

Pedro Benavente Jareño e Xesús Ferro Ruibal

VARIOS: *Cambados: a tradición oral*. Colexio Público Castrelo, Cambados 1986.

VARIOS: *Gran Enciclopedia Gallega*. Silverio Cañada editor. 32 tomos.

VARIOS: *Terra de Melide*. Seminario de Estudos Galegos. Compostela 1933.

ZAMORA MOSQUERA, F.: *Refráns e ditos populares gallegos*. Galaxia, Vigo 1972.

Índice

1. Denominacións segundo a idade	7
1.1. BECERRO	7
1.2. XUVENCA	8
1.3. BOI/TOURO	9
2. EXTERIOR	11
2.1. RAZAS E CAPAS	11
2.1.1. Capa marela	11
2.1.2. Outras capas	14
2.2. OS CORNOS	14
2.3. OS TETOS	15
2.4. EXTREMIDADES	16
3. CARACTERÍSTICAS	17
3.1. CARACTERÍSTICAS POSITIVAS	17
3.1.1. Gando grande e ben feito	17
3.1.2. Vaca que dá moito leite	18
3.1.3. Gando vello que traballa ben	18
3.1.4. Gando ancho do tercio posterior	20
3.1.5. Gando gordo	21
3.1.6. Gando testudo	21
3.1.7. Gando manso	22
3.1.8. Outras características positivas	22
3.2. CARACTERÍSTICAS NEGATIVAS	23
3.2.1. Gando ruín, grande e mal feito	23
3.2.2. Gando vello	24
3.2.3. Gando novo	25

3.2.4. Gando pequeno	25
3.2.5. Gando que mosca	25
3.2.6. Gando que traballa mal	27
3.2.7. Vacas que non se deixan muxir	28
3.2.8. Gando que embiste	28
3.2.9. Gando fraco	31
3.2.10. Gando que berra moito	32
3.2.11. Outras características negativas	32
3.3. CARACTERÍSTICAS NEUTRAS	33
3.3.1. Gando bravo	33
3.3.2. Outras características neutras	33
4. FISIOLOXÍA	35
4.1. BRADAR, BRUAR	35
4.2. COMER	36
4.2.1. Remoer	36
4.2.2. Gando farto	37
4.3. BEBER	37
4.6. BOSTA NO PELO DA VACA	39
5.1. SELECCIÓN E MELLORA GANDEIRA	41
5.2. O CELO	42
5.3. CUBRI-LO BOI Á VACA	43
5.4. A XESTACIÓN	43
5.5. O PARTO	43
5.6. MAMAR	44
6. PATOLOXÍA	45
6.1. A SAÚDE	45
6.2. ENFERMIDADES DO GANDO	45
Carbunco	45
Dermatomicose	46
Necrobacilose podal	46

Refraneiro galego da vaca

Carrachas	46
Sarna	46
Espullas	47
6.3. ACCIDENTES OU TRAUMATISMOS	48
Traumatismos nos artellos	48
Rotura dun corno	48
6.4. PATOLOXÍA DA REPRODUCCIÓN	48
Esterilidade e infecundidade	48
Retención de secundinas	48
6.5. SÍNDROMES	49
Gando canso	49
Caquexia	50
Inapetencia	50
Disnea	50
Tose	50
Espirros	51
6.6. TRATAMENTOS DO MENCIAÑEIRO	51
6.7. A MORTE	52
7. O GANDO E O GANDEIRO	53
7.1. DURACIÓN ÓPTIMA DO GANDO	53
7.1.1. Cantidade óptima de gando	54
7.1.2. Eloxio da propiedade	54
7.1.3. Labrador que non ten gando	57
7.2. CONSELLOS Ó GANDEIRO	58
7.3. ACCIÓNS DO GANDEIRO	59
7.3.1. Prender ou ceiba-lo gando	59
7.3.2. Muxir	60
7.3.3. Arrecada-lo gando	61
7.3.4. Limpa-la corte	62
7.3.5. Xungui-la vaca	62
7.3.6. Poñe-la segunda xugada	62
7.3.7. Desxunguir	63

7.3.8. Chama-lo gando	63
7.3.8.1. Voces para chama-lo gando	64
7.3.9. Accións relacionadas coa alimentación	65
7.3.10. Outras accións do gandeiro	66
7.4. TRABALLO DO GANDO	66
7.4.1. A xugada	66
7.4.2. Arar	67
7.4.3. Turrar do carro	72
7.4.4. O carro	72
7.5. A CORTE E OS TREBELLOS DO GANDEIRO	73
7.5.1. A corte	73
A cama	73
O esterco	74
O presebe	75
7.5.2. As vasixas	75
7.5.3. A aguillada	76
7.5.4. O xugo	77
O estrobo	77
A pioga	77
7.5.5. Outros trebellos do gandeiro	78
Vetillo	78
Pexa	78
Choca	78
7.6. ALIMENTACIÓN DO GANDO	79
7.6.1. Alimentos en xeral	79
7.6.2. O prado	79
7.6.3. A herba	80
Herba que non come o gando	80
A herba seca	80
A palla	80
7.6.4. O penso, farelo, grans, etc.	81
8. O PASTOREO	83

Refraneiro galego da vaca

8.1. PACER	85
8.2. BOTA-LAS VACAS A PACER	86
8.3. ARREDA-LO GANDO DALGO	87
Estragos do pastoreo	88
8.4. Pexa-lo gando	88
8.5. DA-LO GANDO A COIDAR A OUTROS	89
8.6. O LOBO	90
9. O TRATO	91
9.1. A FEIRA	92
Feiras de sona	93
9.2. NEGOCIO E AMIZADE	93
9.3. O TRATANTE E AS SÚAS PICARDÍAS	94
9.3.1. Trampas no trato	95
9.3.2. Consellos ó que merca	95
9.3.3. Consellos ó que vende	97
9.4. ¿LABREGOS E FEIRAS?	99
9.5. O PAGO DO GANDO	99
10. APROVEITAMENTO DOS PRODUCTOS DA VACA	101
10.1. O LEITE	101
10.1.1. A tona	103
10.1.2. A manteiga	104
10.1.3. O leite mazado	104
10.1.4. O leite callado e o requexo	105
10.1.5. O queixo	105
10.1.6. A venda dos productos da vaca	106
10.2.1. O matadoiro e cortadoría.	107
10.2.1.1. O gando destinado ó sacrificio	108
10.2.1.2. O faenado	109
10.2.1.3.1. Accións do cortador	110
10.2.1.3.2. Trebellos do cortador	110
10.2.2. A carne como comida	110

10.2.2.1. A cociña	113
10.2.2.2. As vísceras comestibles	113
10.3. O COIRO	114
10.4. TERAPÉUTICA CON PRODUCTOS DA VACA	115
11. CRENZAS, CRENZAS ERRÓNEAS E SUPERSTICIÓNS	117
12. PROGNÓSTICOS METEOROLÓXICOS	121
13. CALENDARIO	124
13.1. XANEIRO	124
13.2. FEBREIRO	125
13.3. MARZO	126
13.4. ABRIL	126
13.5. MAIO	127
13.6. XUÑO	127
13.7. XULLO	128
13.8. AGOSTO	128
13.10. OUTUBRO	128
13.11. NOVEMBRO	130
13.12. DECEMBRO	130
13.13. VERÁN	131
13.14. INVERNO	131
14. A VACA COMO REFERENCIA	133
Abuso	133
Alternativa evidente	135
Aparencias	135
Aproveita-la ocasión	135
Avareza	136
Colaboración	136
Compañas	136

Refraneiro galego da vaca

Consecuencias	136
Constancia	137
Control da natalidade	137
Desexo	137
Desgracia	137
Diferencia	137
Dificultades	137
Discreción	138
Educación dos fillos	138
Envexa	138
Estado	139
Experiencia	139
Fatalidade	139
Fraude fiscal	139
Gratidade	139
Gregarismo	139
Humor	140
Indicios	141
Indiscreción	141
Inexperiencia	142
Ingratidade	142
Inxustiza	142
Liberdade	142
Maldade	143
Mulleres	143
Obstinación	144
Oportunidade	144
Parasitos	144
Patria e emigración	144
Picardía dos débiles	145
Pobres e ricos	146
Poder e política	146
Precaución	147

Precipitación	147
Preferible	147
Preguiza	148
Promesas	148
Proporción	149
Reparto do traballo	151
Resignación	149
Roubar	150
Ruindade	150
Sexo	150
Suborno	150
Traballo	151
Traición	151
Utopía	151
Vaidade	151
Valentías ridículas	152
Xustiza	152
15. OUTRAS COUSAS	153
15.1. O TOUREO	153
15.2. REFRÁNS XEOGRÁFICOS	154
15.3. OUTROS	155